

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS ÁTALAKULÁSA, 1918–1919

Ideológiai előzmények

A történelmi folyamatokat jelentősen alakíthatja valamely esemény, ám mindent eldöntő hatást mégsem gyakorolhat rájuk. A fontosabb fordulatokat előzmények sora befolyásolja, melyek a következményekre is nagymértékben hatnak. Így volt ez a Trianonhoz vezető út során, a felsőoktatás-politika esetében is. Mivel az 1920. június 4-én aláírt és az 1921. évi XXXIII. törvénnyel becikkelyezett békeszerződés a megcsonkított Magyarország kulturális és oktatási életére vonatkozó rendelkezéseket egyáltalán nem tartalmazott, így nem a békediktátum, hanem annak előtörténete határozta meg az 1920 utáni időszak egyetemi és főiskolai életét. Bár a külső, a diktátumot elfogadni kényszerítő tényezők az ország nagy részének elvesztéséhez vezettek és óriási károkat okoztak kulturális-tudományos területen is, e tekintetben – több más szakpolitikával szemben – valójában semmi sem korlátozta a megmaradt állam mozgásszabadságát. Ráadásul a felsőoktatás átalakítása már nem sokkal a Nemzeti Tanács hatalomátvétele után, még az ország teljes fölbomlása előtt, 1918 végén megkezdődött. Mindennek az előszele pedig már a 20. század elejétől érezhető volt, és az 1900–1901. évi egyetemi keresztmozgalomra, illetve különböző baloldali szervezetek és fórumok létrehozására nyúlt vissza.

A keresztmozgalomban nemcsak a progresszívnek és konzervatívnak nevezett egyetemi szervezetek és szellemi mozgalmak csaptak össze, hanem az egyetemi ifjúság keresztény és izraelita része közötti, egyre áthidalhatatlanabbá váló törésvonalak is nyilvánvalóvá váltak.¹ Ennek fő oka a 19. század végi és a 20. század eleji európai eszmeáramlatok magyarországi recepciója mellett a zsidó származású hallgatók arányának gyors növekedése volt. Utóbbi számos társadalomtörténeti tényező együttes hatásával (a zsidóság városokba tömörülése és foglalkozásszerkezete; a környezeténél nagyobb nyitottsága az oktatás, a továbbképzés iránt; mindezek révén gazdasági és kulturális térnyerése stb.) ma már könnyen értelmezhető.² A korabeli

¹ Ennek nemrégiben megjelent összefoglalója: LIGETI Dávid: Kereszt az egyetemen. Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I. köt.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 9–32.

² 1881 és 1898 között csaknem duplájára nőtt az izraelita hallgatók összlétszáma, a hallgatóságon belüli aránya pedig – a hittudományi karokat és intézményeket nem ideszámítva – enyhén, 25,03%-ról

szemlélőkben gyakran mégis ellenérzéseket keltett, hogy az (elsősorban szabad) értelmiségi pályákat egyre nagyobb mértékben töltötték be izraeliták. Különösebb feszültséget azonban mindez – az antiszemita politika és közhangulat gyengesége és háttérbe szorítottága miatt – ekkor még nem okozott.

A modern, jórészt nyugat-európai ihletésű szellemi irányzatokat követve 1900-ban indult útjára a *Huszdik Század* című folyóirat – amely 1906-tól lett a polgári radikalizmus szócsöve –, és a körülötte csoportosulókból 1901-ben jött létre az ekkortól a *Huszdik Századot* is kiadó Társadalomtudományi Társaság. 1904-től olvashatták a *Világosság* számait, majd 1905-ben alapították a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületét, amelynek főiskolai fiókja az elsősorban társadalomtudományi kérdésekről előadásorozatot szervező, 1911-től a *Szabadgondolat* című periodikát is megjelentető Galilei Kör lett.³

Mindezekhez az egyházellenességet hirdető, többnyire ateista eszméket valló, jórészt zsidó származású intellektuelekből álló és egymást is gyakran átfedő körökhöz lazább vagy szorosabb kapcsolat fűzött számos közéleti személyiséget és politikust, mint például a terrortól sem visszariadó forradalmi szocialista, anarchoszindikalista Szabó Ervint vagy éppen a Magyarországi Szociáldemokrata Párt legműveltebb és legintelligensebb vezetőjét, Kunfi Zsigmondot.⁴ Kunfi több alkalommal fölszólalt a Galilei Kör rendezvényein, melyeken rendszerint harcosan antiklerikális szellemen követelte a kötelező hitoktatás eltörlését, az egyház iskolákra gyakorolt hatásának

25,86%-ra emelkedett (*A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, Athenaeum, 1899. 576.) 1898/99-ben már 27,07%-ot (1899. évi jelentés, 311.), 1899/1900-ban 28,41%-ot (1900. évi jelentés, 314.), 1905-ben pedig 30,40%-ot (1905. évi jelentés, 392.) tett ki, majd stagnált (1910: 29,6%: 1910. évi jelentés 389.; 1915/16. II. féléve: 29,44%); ezután 1916/17. II. félévére 31,98%-ra, 1917/18. II. félévére pedig 33,74%-ra (utóbbi három adat: *1916–1918. évi jelentés*, 213–215.) nőtt. Ha a hittudományi karokat is ideszámítjuk, valamivel alacsonyabb adatokat kapunk. Vö. Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. (A továbbiakban: Kovács M., 2012.) 132, 135, 138–140, 142–143.

³ A Galilei Körről némileg elfogult, ám igen alapos összegzés: CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták: a Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, Napvilág, 2017. (A továbbiakban: CSUNDERLIK, 2017.) E tekintetben főleg: 50–65. – A korra jellemző szemlélete ellenére jól használható egy korábbi összefoglaló is: TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok. A Galilei Kör története*. Budapest, Gondolat, 1960. Az előzményekre vonatkozóan elsősorban: 19–35. – Vö. GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. (A továbbiakban: GRATZ, 1935.) 25–29.

⁴ Kunfiról (hőse irányában kissé részrehajlóan): AGÁRDI Péter: *Kunfi Zsigmond*. Budapest, Új Mandátum, 2001. – Rövidebben ld. Uő.: Kunfi Zsigmond időszerűtlen aktualitása. *Eszmélet*, 2001. 51. sz. 162–173. – Ld. még: SIPOS Péter: Kunfi Zsigmond, a kételkedő forradalmár. Szociáldemokrácia 1918-ban. *História*, 2008/9. 27–32.

kiküszöbölését.⁵ Hasonló konklúziókra jutott az egyetemek „klerikális túlkapasainak” kiátkozása kapcsán a galileisták első elnöke, a későbbi neves gazdaságtörténész és szociálfilozófus, Polányi Károly is,⁶ aki a *Szabadgondolat*nak is munkatársa volt. Az utóbbi lap első számának 1911-es, programadó cikke – melyet a szerkesztő, Vámos Henrik jegyzett – szintén kijelentette: „A tudományos és vallásos előítéletekkel szembehelyezzük a természettudományok s a társadalmi tudományok tanításait. [...] Hirdetni fogjuk, hogy a valláserkölcs nem más, mint rég letűnt primitív korok erkölcsének, babonájának, előítéletének, félelmének és szorongásának perpetuálása [örökérvényűsége]; nem szabadság, de kényszer, nem fejlődés, de visszaesés; hogy ez a múlt zsarnoksága a jelen szabadságának, előremenésének elnyomására. [...] Elgondolni is borzasztó, mekkora tömegeket mételjez meg értelmükben, közvetve és közvetlenül, az egyház.”⁷

A „szabadgondolkodók” által vallott elképzelések az 1910-es években és a világháború alatt még viszonylag szűk, főleg egyetemistákból és nemrég diplomázott értelmiségiekből álló kört szólítottak meg, s csak az 1918. október 31-i hatalomváltást – amely nem kis részben a baloldali érzelmű egyetemi ifjúság aktivitásának volt köszönhető⁸ – követően váltak politikailag jelentőssé. A Nemzeti Tanács, amelyben Károlyi Mihály pártja mellett a szociáldemokraták és a polgári radikálisok is szerepet kaptak, a budapesti tudományegyetem jogi karának szakvéleményét fölhasználva tett szert törvényhozói és végrehajtó hatalomra, s ennek révén egyszerre töltötte be – a demokrácia és a hatalommegosztás alapelveinek ellentmondva – az országgyűlés és a kormány szerepét.⁹ A Galilei Kör az új berendezkedés „hivatalos” ifjúsági egye-

⁵ Előadásairól adott beszámolók közül: A valláserkölcsi középiskola. *Népszava*, 1909. március 9. 7. – A magyar közoktatás állapota. *Népszava*, 1911. február 5. 8.

⁶ Galilei Körbéli előadásáról: A klerikalizmus ellen. *Népszava*, 1910. május 1. 7. – Polányiról: *Polányi Károly. Karl Polanyi 1886–1964.* (Magyar szociológiatörténeti füzetek 2.) Szerk., bev. GYURGYÁK János. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1986. E tekintetben: 18–33.

⁷ [Programadó cikk a szerkesztőtől, VAMOS Henriktől]: *Szabadgondolat*, 1911/1. 2–4.

⁸ 1918. október 25-én jött létre a Nemzeti Tanácsot támogató Diáktanács. Október 28-én a „láncbídi csatában” is döntő többségben voltak a hallgatók, s az október 31-ére virradó éjjel az Astoria előtt is szép számmal jelentek meg egyetemisták. Bővebben ld.: VICZIÁN János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919.* (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 2.) Budapest, ELTE Levéltára, 2002. (A továbbiakban: VICZIÁN, 2002.) 171–188.

⁹ MEZEY Barna: Az egyetem az 1918-as forradalomban. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002.* Szerk. SZÓGI László. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2002. (A továbbiakban: MEZEY, 2002.) 253. – A jogi kar már november 4-én köszöntötte az új kormányt: „A budapesti tudományegyetem jogi és államtudományi kara ma d.e. ½ 11 órakor dr. Király János dékán elnöklete alatt rendkívüli ülést tartott, amelyben egyhangúlag elhatározta, hogy ottágú küldöttség útján a minisztériumot [a kormányt] üdvözlí és egyúttal a felmerülő nagy jog-és államtudományi kérdések megoldása körül szaktudását és közreműködését a legnagyobb készséggel felajánlja.” Eötvös

sületeként működött, és a Központi Egyetemmé átnevezett budapesti tudományegyetem főépületének kupolatermében tartotta gyűléseit.¹⁰

A hallgatók egyesületei

Eközben a gomba módra szaporodó, gyakran csak rövid ideig működő egyetemi ifjúsági egyesületek körében 1918 végén, 1919 elején egyre erősebbé vált a már két évtizede megfigyelhető polarizáltság. A hallgatók többsége – különösen a vidéki felsőoktatási intézményekben – nem rokonszenvezett az egyházellenes, pacifista, baloldali nézetekkel. Az 1918 decemberében mind népszerűtlenebbé váló kormányzat baloldali támogató politikája a Galilei Kör és az általa irányított – alakulása után másfél hónappal meg is szűnt – Diáktanács előnyben részesítése mellett a Szocialista Diákok Szervezetének alapításában nyilvánult meg, ezek tagsága pedig fokozatosan balra tartott, és egyre inkább közeledett a kommunistákhoz.¹¹ Miként 1920-ban a galileisták iránt elfogult Jászi Oszkár is leszögezte: „A T[ársadalomtudományi]. T[ársaság]. fiatalabb neveltjeiből alakult [...] Galilei Kör mindinkább egy szocialista jellegű diákszervezetté vált, melyben egyre nagyobb mértékben a zsidó hallgatóság vitt vezérszerepet. A háború nyomora és izgalmi közepette egyre szélsőségesebb antimilitarista és szindikalista tanok terjedtek el soraiban, úgyhogy néhány héttel a forradalom kitörése előtt a rendőrség az egyesületet feloszlatta, a tagjai sorából többeket elfogatott. A kommunista forradalom húszéves intellektuális emberanyaga csaknem kizárólag a Galilei Kör embereiből állott, akik közül sok zöld kritikátlanság, pökhendi elbizakodottság és vaskos modortalanság mellett nem egy igazi érték,

Loránd Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban: ELTE Lt.), 7/a. 19. köt. 1918. november 4-i II. rendkívüli ülés.

¹⁰ CSUNDERLIK, 2017. 333.

¹¹ A Középiskolai Szocialista Diákok Országos Szervezete, illetve a felsőoktatási hallgatókat tömörítő Szocialista Diákok Szervezete szándékairól megállapították: „A szervezkedésnek hármas célja van. Harcolni a diákság gazdasági érdekeiért, terjeszteni a szocializmus eszméit a diákság körében és küzdeni a szocialista iskoláért. Napi politikával ez a szervezet nem foglalkozik. Tagjául minden osztályharc alapján álló szocialistát szívesen lát és törekvése, hogy tudományos műveltségű, meggyőződéses szocialistákat neveljen, akik önállóan is helyesen tudjanak dönteni az aktuális kérdésekben.” Egyben leszögezték: „Mindez azonban nem elég! Az egyetemek és főiskolák legnagyobb részén még ma is a reakciós szellem uralkodik. Az ifjúság nagy tömegeit reakciós klikkek tartják a kezükben. Ezek bizonyultak az egészséges diákszociálpolitika legfőbb akadályainak. A nagy átalakulás viharának át kell söpörnie az iskolákon is. S a megújulásnak ebben a munkájában nagy föladat vár a szervezett diákságra. Teljes erővel kell sikraszállnia az új világ új iskolája: a szocialista iskola érdekében.” Szocialista diákság. A középiskolai és főiskolai tanulók szervezkedése. *Népszava*, 1919. március 20. 7.

rajongó önfeláldozás, s lelki derékség volt található.”¹² Juhász Nagy Sándor, Károlyi párttársa – 1918 végén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára, majd igazságügy-miniszter – pedig úgy vélekedett, hogy: „A radikális párt ifjúsági csoportja: a Galilei-kör, több kárt szerzett a pártnak, mint hasznot. A budapesti egyetemi ifjúságnak egy kis csoportja tömörült benne, mely antimilitarista agitációjával már a forradalom kitörése előtt erős port vert fel.”¹³

A Vörös Blokkban tömörülő baloldallal szemben 1918. december elején jött létre a több hagyományos egyetemi egyesületet magában foglaló ernyőszervezet, a Piros-Fehér-Zöld Blokk, amelyet a két világháború között az 1919 ősztől tevékenykedő egyetemi karhatalmi alakulatok, illetve a bajtársi egyesületek elődjeként tartottak számon.¹⁴ Az indulatok elszabadulását és az antiszemita hangulat erősödését jelezte, hogy 1918. december 7-én, amikor két budapesti küldött ismertette a debreceni egyetemen a Piros-Fehér-Zöld Blokk programját, Huss Richárd – az egyébként kiváló germanista professzor, később a nemzetiszocializmus elkötelezett híve – zsidóellenes pogromra buzdító szavakat intézett a hallgatósághoz. „Remélem, zsidómentesek vagyunk – így kezdte beszédét, majd belemelegedett és kezét égnek emelve kiáltotta: – Pogromot hirdetek! Irtsuk ki a zsidókat!”

Hozzá kell tennem: mint ugyanez a tudósítás kiemelte, mindez nem maradt megválaszolatlanul. „Tóth Lajos és Thegze Gyula egyetemi tanárok még a beszéd elején megbotránkozással hagyták el a termet, Bernolák Nándor pedig nyomban reflektált a kiszólásra és visszautasította. Ilyen hangnemben, mondta, talán mégsem lehet beszélni. A zsidók együtt véreztek velünk.” Mikor a város lakossága minderről december 9-én – többnyire fölháborodással – értesült, „Husz [helyesen: Huss] egyetemi tanár a debreceni újságíróknak kijelentette, hogy fölszólalását rosszul értették, mert ő csak szellemi pogromot hirdetett a zsidóság ellen”. Az ebben a formában is elfogadhatatlan védekezést az egyetem tanácsa visszautasította, s „Kiss Géza rektor elítélte Husz Richárd föllépését s miután eljárásában a fegyelemsértés tényét állapította meg, elrendelte ellene a fegyelmi eljárást”¹⁵

Huss vállalhatatlan nézeteivel a sok más egyetemi szervezethez hasonlóan rövid életű, a két világháború között viszont gyakran példaként emlegetett Piros-Fehér-

¹² JÁSZI Oszkár: Az októberi forradalom. In: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál. szerk. és a jegyzeteket készítette LITVÁN György–VARGA F. János. Budapest, Magvető, 1982. (A továbbiakban: JÁSZI, 1982.) 298. (A részlet Jászi *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című kötetéből való.)

¹³ JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31–1919. márc. 21)*. Budapest, Cserépfalvi, 1945. (A továbbiakban: JUHÁSZ NAGY, 1945.) 404–405.

¹⁴ Az 1918 végi 1919 eleji folyamatokról részletesen beszámol: VICZIÁN, 2002. 190–216.

¹⁵ A kik pogromra buzdítanak. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 10. 8. – Vö. Egy debreceni tanár pogromot akart rendezni. *Az Est*, 1918. december 10. 8. (A Budapesti Hírlap előbbi tudósítása részben ennek szövegét vette át.)

Zöld Blokk sem azonosult. A tömörülés viszont sikeresen akadályozta a baloldali egyetemi egyesületek további előretörését, s Magyarország integritásának védelmében is jóval határozottabban lépett föl, mint vetélytársai. A kormány ugyan ragaszkodott a területi egység megőrzéséhez, ám pacifizmusa és külpolitikai tehetetlensége eszköztelenné tette ennek megvalósításában. A katonadiákok és a Ludovika hallgatói ezért alakították meg 1918. december 15-i, Vigadóbeli nagygyűlésükön az Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Magyarország Területi Épségét Védő Ligáját,¹⁶ amely átvette a Piros-Fehér-Zöld Blokk szerepét; hamarosan azonban feloldódott az 1919. január 26-án létrejött Magyar Ifjak Nemzeti Pártjában, illetve Ifjúsági Területvédő Liga néven működött tovább.¹⁷

A területi integritás kérdése és a felsőoktatás

Az ország fölbomlásának megakadályozása vagy legalább lassítása közös nevezőnek tűnt ugyan, ám a szociáldemokraták balszárnya már ekkoriban is elutasította az integritáshoz való ragaszkodást – miközben az egyetemek sorra, több nyelven jelentettek meg a területi sérthetlenség mellett érvelő, a „világ művelt közvéleményéhez” szóló szövegeket,¹⁸ s az ifjúsági egyesületek is hasonlóan cselekedtek.¹⁹ A *Népszava*

¹⁶ „Az egyetemi polgárok és polgárnók teljesen megtöltötték a termeket. A gyűlést Godova Károly elnök nyitotta meg s utána Németh Ágnes ismertette a liga célját. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúság, mondotta a többi között, az intelligencia és megértés hatalmas fegyverével fog a világ összes egyetemeihez és főiskoláihoz fordulni és általuk az egész művelt világhoz, fölvilágosító iratokkal árasztja el a külföldet és nemzetiségi vidékeinket, erős külföldi és belföldi agitációt indít Magyarország területének sérthetlenségéért. Kijelentette, hogy a liga semmiféle politikai párthoz nem csatlakozik; egyetlen szent kötelessége: dolgozni a haza megmentésén. A liga munkáját ma megkezdi. [...] Utána Ballagi Aladár dr. gyűjtő beszédben hívta föl az ifjúságot cselekvésre. A külföld véleménye, úgymond a többi közt, meg van fertőzve. A most uralkodó két vezető eszme, a szocializmus és a nacionalizmus között lényegi különbség nincs: egyesüljön tehát mindenki a haza megmentésére!” A gyűlés „után az ifjúság kivonult a tereméből és a Kossuth-nóta, valamint a Himnusz és kuruc nóták éneklése mellett vonult föl a Kossuth Lajos utcán és Múzeum körúton át üdvözölni Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligáját”. Az ifjúság az ország területi integritásáért. *Budapesti Hirlap*, 1918. december 17. 2.

¹⁷ VICZIÁN, 2002. 230–234, 244, 258.

¹⁸ Minderről bővebben: VÁRDY Béla: Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban. *Aetas*, 2003/3–4. 286–305. – PALLOS Lajos: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. I–II. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Évkönyve XXIV. (2005–2006)* 33–95. és *XXVI. (2008–2009)* 37–75. – VÖRÖS László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920-as évek megjelenítése a magyar és a szlovák nemzeti történetírásban. *Limes*, 2011/1. 5–43. – UJVÁRY Gábor: A békekötés és a magyar történetírás. „Trianon elítélésében és a revízió kívánságában mindnyájan egyek vagyunk”. *Rubicon*, 2017/7–8. 110–115.

¹⁹ Ennek egyik példája: „A magyar ifjúság területvédelmi szövetségének egy küldöttsége megjelent

viszont már 1918. december 5-i vezércikkében, a Szociáldemokrata Párt álláspontjaként kijelentette: „Ha a nem magyar ajkúak nem akarnak velünk egy államban élni, kísérletet sem szabad tenni kényszereszközök alkalmazására. De azt kérdezzük a budapesti egyetem tanáraitól és mindazoktól a magyar uraktól, akik most ligát alakítanak Magyarországon területének megvédésére, vajon milyen eszközökkel akarják ezt a területi épséget megvédeni? Erre feleljenek, ne pedig hazafias fájdalomukat sirják el. Mit akarnak csinálni? Fegyverbe akarják újból szólítani a négy és fél év óta vérezett magyar népet? [...] Megmondjuk nyíltan: ezek az urak a zavarosban akarnak halászni! Ezek az urak egy népszerű jelszó mezében zavart akarnak okozni, a területi integritás jelszavának hangoztatásával ellenforradalmi hangulatot igyekeznek teremteni [kiemelés az eredetiben], az ellenforradalmi erőket igyekeznek szervezni! [...] a mozgató erő, amelyet a »B[udapesti]. H[írlap].« szerkesztőségében, a levitézlett agráriusok táborában és a »B. H.« mai vezércikke után ítélve a budapesti egyetem tanárai között kell keresnünk, nyilvánvalóan rosszhiszemű, hazafias jelszóval ellenforradalmat kereső.”²⁰

Az ekkor még tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszter, Kunfi Zsigmond pedig – aki pártja idézett véleményének egyik fő alakítója volt – két héttel később már a minisztertanács ülésén vetette föl az integritás gondolatától való elfordulás szükségességét. Az etnikai határok elvéhez viszont ő is ragaszkodott. „Az eddigi alappal szemben – fejtegette – meg kellene próbálni úgy rendezni a dolgokat, hogy ez a kormány azon a Magyarországon kormányozzon, amely az etnográfiai egység határain belül fog kialakulni. Erre az alapra kell helyezkedni, mert ez a konzekvenciája a háború elvesztésének.”²¹

[Philipp] Goodwinnál, az amerikai bizottság vezetőjénél és átadta neki a szövetség memorandumát, melyet Magyarország integritása érdekében az amerikai ifjúsághoz intéz. Goodwin megígérte, hogy a memorandumot illetékes helyre fogja juttatni.” A magyar ifjúság az amerikai ifjúsághoz. *Pesti Hirlap*, 1919. március 13. 5.

²⁰ A területi integritás hazug jelszava. *Népszava*, 1918. december 5. 1–2. – E cikk utalt a *Budapesti Hirlapra*, amely a budapesti tudományegyetem tanárainak Szózatát közölte és megjegyezte: „Amitől ma sajog minden magyar szív, amiben hánykódik minden magyar elme, arról a véres témáról a magyar egyetemi tanárok Szózatot szerkesztettek, s elküldték az összes külföldi egyetemi tanároknak. A tudománynak, a kultúrának, az emberiség szent érdekének segítségkiáltása ez a remek, tömör, egyszerű és mélyen megindító írásmű [...]” Az ország integritása. *Budapesti Hirlap*, 1918. december 4. 1.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. 1918. december 18-i ülés, 1. napirendi pont. – Vö. ROMSICS Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon, 2018. (A továbbiakban: ROMSICS, 2018.) 147–148. – Kunfi Jászi Oszkár nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszter – Károlyi Mihály bizalmas tanácsadója, a kommün hatalomra kerülése előtt a béketárgyalásokra való előkészületeket irányító Külügyi Tanács elnöke – sem értett egyet. „[...] azon a véleményen vagyok és voltam – állította –, hogy a svájci alapon reorganizált Magyarország, mely a szomszéd államokkal a legszorosabb szövetségi kapcsolatba lép, a demokráciának, a gazdasági

Ezek a kérdések a felsőoktatás-politika szempontjából is lényegesek voltak, hiszen az ország négy tudományegyeteméből kettő, az 1872-ben alapított kolozsvári és az 1912-ben létrehozott pozsonyi román, illetve csehszlovák megszállás alá került: Erdély központja 1918. december 24-én, a későbbi szlovák főváros pedig 1919. január 1-jén. További működésük 1919 januárjától bizonytalanná vált,²² s későbbi sorsukat, a tanári kar és a hallgatóság szinte teljes egészének Budapestre menekülését, majd szegedi (1921) és pécsi (1923) letelepedésüket előlegezte.²³ A negyedik tudományegyetem, a szintén 1912-ben létrehozott debreceni – a pozsonyihoz hasonlóan – ekkor még kiépülőben volt. Klinikai telepe „felvételi” /adminisztratív/ épületének fölváltására 1918. október 23-án, IV. Károly király jelenlétében került sor, ami nemcsak amiatt váltott ki komoly visszhangot, mert az uralkodót a vasútállomásra érkezésekor az osztrák himnusz hangjaival fogadta a katonazenekar, és mert abba a Nagytemplomba is ellátogatott, ahol 1849. április 14-én kimondták a Habsburg-ház trónfosztását, hanem azért is, mivel ez volt az utolsó nyilvános közszereplése.²⁴

haladásnak és a békének nagyobb garanciája lett volna, mint egy megcsonkított Magyarország, mely elkéseredetten, életképtelenül, rémálmodok által üzötten mereven elzárkózik a környező államokkal szemben. Különben is miről kívánták, hogy lemondunk volna? Hisz a békeszerződés határozatait még nem ismertük, és az antant váltig hirdette, hogy a demarkációs vonalnak a jövő politikai határaihoz semmi közük nincs.” JÁSZI, 1982. 364–365. – A Galilei Kör és később Jászi titkára, Csécsy Imre ugyanekkor úgy vélekedett: „Az októberi magyar forradalom tisztára antimilitarista forradalom volt s minden vívmánya ebből képzelhető el másképp, mint a forradalom vívmányainak romba döntésével [sic!]. Minthogy pedig a területi integritás megvédése – ma épp úgy, mint holnap – egyedül militáris eszközökkel képzelhető, a dilemma így tevődik fel: határainkat védjük-e meg!, vagy a forradalmat?

A magyar progresszióra hárul a kötelesség önmagával és a nemzetiségekkel szemben, hogy a területi integritás ellenforradalmával egyszer és mindenkorra leszámoljon.” CSÉCSY Imre: Területi integritás. *Szabadgondolat*, 1919/1. (január) 12–13, az idézet: 13.

²² Ezt különböző intézkedések is érzékeltették, mint például a kultuszminister 1919. évi 7178. sz. rendelete „az ellenséges csapatok által megszállt területeken levő egyetemekre és jogakadémiákra beiratkozott joghallgatók tanulmányainak és vizsgáinak folytatásáról”. Eszerint azoknak a joghallgatóknak, akik „az ellenséges megszállás okozta veszélyek miatt tényleg akadályozva vannak abban, hogy vizsgáikat, szigorlataikat” saját intézményükben abszolválják, a miniszter „kivételes méltányosságból” megengedte, hogy a „vizsgálataikat (szigorlataikat) más jog- és államtudományi karon” letehessek. *Hivatalos Közlöny*, 1919/7. (február 18.) 73–74.

²³ A kolozsvári egyetem Szegedre kerüléséről: KISS József Mihály: Párhuzamos utak: A kolozsvári és pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez. In: *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14.) Szerk. Uő. Budapest, ELTE, 1991. 123–161. – VINCZE GÁBOR: *A száműzött egyetem. A Ferenc József Tudományegyetem sorsa Kolozsvártól Szegedig (1919–1921)*. Szeged, JATEPress, 2006. – A pozsonyi univerzitás Pécsre költözéséről: LENGVÁRI István: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története. *Per Aspera ad Astra*, 2014/1. 15–24.

²⁴ *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. OROSZ István–IFI. BARTA János. Debrecen, Debrecen University Press, 2012. (A továbbiakban: Debrecen, 2012.) 48–60.

A nagy múltú Selmecebányai Erdészeti és Bányászati Főiskola hallgatói már 1918. december közepén magyar fennhatóságú területre érkeztek, s a két univerzitással szemben gyűjteményeiket és műszereiket is összezsomagolták és megmentették. Tanáraik 1919. február végéig követték diákjaikat, és néhány hetes budapesti tartózkodás után 1919 márciusától Sopronban folytatták munkájukat. A tanév első óráit már a Tanácsköztársaság idején, április 28-án tartották.²⁵ Az idegen kézbe került magyar felsőoktatási intézmények 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli Akadémiának is ez lett a sorsa. Az eperjesi evangélikus jogakadémia 1919 februárjában Miskolcra, a máramarosszigeti református pedig 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre költözött.²⁶ A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államkeretek között is tovább dolgozhatott az utódállamokban.

E változások számos ellentmondást hordoztak magukban és kétélűnek bizonyultak. A felsőoktatási intézmények Magyarországra települése – amelyhez a határon túl rekedt magyar állami alkalmazottak, közöttük jelentősen felülreprezentáltak az értelmiségiek Magyarországra menekült tömege társult – növelte ugyan a „csonkaországbeli” diplomások arányát, közvetve a kultúrpolitika két világháború közötti szerepét és Magyarország kulturális súlyát, ám rendkívüli módon gyengítette az utódállamok magyarságát; nemcsak a létszámapadás, hanem a kisebbségi sorba kerültek szellemi vezetőinek magyarányú elvándorlása miatt is.

²⁵ A Selmecebányai Főiskola Sopronbakerüléséről: NÉMETH Ildikó: A Selmecebányai Bányatisztképzőből lett soproni Erdészeti és Faipari Egyetem. *Limes*, 2004/4. 113–124. – LICHNER József: Az „Alma Mater” kálváriás útja Selmecebányától Sopronig, illetve szétdarabolásáig [közvetette unokája, M. Szilas Katalin]. *Erdészettörténeti Közlemények*, 2004. 5–39. – *Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából*. Vál., jegyz., bev. CSONKA Laura–FIZIKER Róbert. Budapest, L'Harmattan, 2019. (A továbbiakban: CSONKA–FIZIKER, 2019.) 110–112. – Sopronban 2019. április 10-én rendezték a Sopron & Selmec 100 című emlékkonferenciát, az itt elhangzott előadások szerkesztett változata hamarosan megjelenik. A témával Tóth Imre, Dominkovits Péter, Sági Éva és ifj. Sarkady Sándor referátumai foglalkoztak. Az ülés hanganyaga elérhető: <http://sopronselmec100.uni-sopron.hu/sopron-selmec-100-emlekkonferencia-2019-aprilis-10-> (letöltve: 2019. július 22.) – Ld. még e kötetben Orosz László tanulmányát.

²⁶ *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig*. Szerk. MOLNÁR László–ZSIDI Vilmos. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2006. 51–52, 59, 60–61, 75, 79–81, 86. – Az Eperjesről Miskolcra települt akadémiáról: STIPTA István: A Miskolci Evangélikus Jogakadémia (1919–1949). In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István–POHÁNKA Éva. Pécs, PTE AJK, 2009. 65–86. – A hódmezővásárhelyi intézményről: PRESZTÓCZKI Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája. A Máramarosszigeti Református Jogakadémia utolsó évei. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016*. Szerk. Uő. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság, 2016. 163–196.

Viták az oktatói gárdáról

1918 végén és 1919 elején az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek ellentétei és az ország területi egységét fölbontó külső fenyegetettség mellett többen az univerzitások – elsősorban a legrégebb, az ország összhallgatóságának csaknem felét, 1919 elejétől már döntő többségét fogadó²⁷ és a legnevesebb tudósokat fölvonultató budapesti – oktatói karát is támadták. A vélt vagy valós konzervativizmusa miatt bírált professzori gárda teljes átalakítását szorgalmazó törekvések szószólói egyre hangosabbakká váltak. Bár a gyökeres változásokat hirdető a tudományos közvélemény támogatását nem (vagy csak kis részben) élvezték, a kormánypolitika fölkarolta céljaikat.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy ez akkor történt, amikor 1917-hez képest jelentősen növekedett a diáklétszám – először 1917/18 második félévében, amikor a hadbavonultaknak nyáron három hónapos pótszemesztert hirdettek –, s ezáltal a tanárság leterheltsége. 1923-ig érződött ennek hatása, hiszen a tanulmányaikat az önkéntes bevonulás vagy a behívások következtében megszakító – és a háborút túlélő – diákok 1918 őszén részben ugyan visszatértek a frontokról, ám számukat a később hadifogságból hazaérkezők is gyarapították. Ezek a „katonadiákok” 1918 novemberétől különböző tanulmányi kedvezményeket élveztek.²⁸ Mindezt az elszakított területekről a „csonka hazába” menekült hallgatók tömege tetézte. Ezen okok következtében 1919 őszén a korábbinak harmadára csökkent, ráadásul gazdaságilag is a tönk szélére került országban jóval több egyetemista tömörült, mint a világegés idején a háromszor akkorában. Ugyancsak új keletű probléma volt a nők fokozatos és erőteljes térfoglalása: miközben 1914 és 1918 között drasztikusan csökkent a felsőoktatásban résztvevők száma, a nőké látványosan emelkedett, amit csak erősített, hogy – a korábbi korlátozásokat eltörölve – 1918 decemberétől már az egyetemek valamennyi világi karát, illetve a műegyetemet és a jogakadémiákat is látogathatták.²⁹

²⁷ A létszámadatokról itt és a továbbiakban is ld. e kötetben Király Sándor tanulmányát.

²⁸ Minderről bővebben Vajda Tamás e kötetben olvasható dolgozata szól. – A kedvezményekről: A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1918. évi 95.975.sz. rendelete a háborúból visszatért főiskolai hallgatók és végzett középiskolai tanulók tanulmányi kedvezményei tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1918/28. (december 15.) 612–614. (A rendelet kelte: 1918. november 21.) – Vö. A katonadiákok tanulmányi kedvezményei. *Népszava*, 1918. november 24. 10.

²⁹ A felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma: 1880: 6514; 1900: 10 567; 1913: 14 575; 1917: 7183; 1919: 18 449; 1920: 10 005; 1921: 14 234; 1922: 17 306; 1923: 18 347; majd az 1920-as években 15 000 körül állandósult. A hallgatónőké: 1897: 6; 1900: 36; 1910: 318; 1913: 475; 1917: 1189; 1919: 1672; 1920: 674; 1921: 1240; 1922: 1456; 1923: 1537; ezután az ő számuk is csökkent, valamivel 1000 fölötti maradt az 1920-as években. Ld.: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. MAGYARY Zoltán. (A továbbiakban: MAGYARY, 1927.) Budapest, Tudományos Társulatok és Intéz-

Ráadásul ezek az összetett, egy-egy elemében is komoly nehézséget jelentő folyamatok egyetlen éven belül, háromszori hatalomváltás közben játszódtak le.

Hatvany Lajos már néhány nappal a Károlyi-féle forradalom után, 1918. november 5-én kollektíven megbélyegezte a magyar professzorokat, akik: „A mi professzoraink – tisztelet a kitűnő kivételeknek! –, de javarészt mégse tudósok. Inkább csak bizonyos pártpolitikai szervezet tagjai. Épp azon pártpolitikai felekezete [Hatvany szerint az akkor már megszűnt Nemzeti Munkapárté, U. G.], mely a háborút akarta, szervezte, folytatta és még ma sem hagyta volna abba, ha nem kényszerítik reá a fegyverletételre. [...] A tudósok munkája az új korszak cselekvő tényezőinek csakis úgy válhatik hasznára, ha az egyetemi tanács kissé kiszellőzteti füledt szobáját. Ajtót kell nyitni. Új alakoknak kell besétálniuk a nyitott ajtón. A modern tudomány embereinek, kik eddig ebből a dohos teremből ki voltak zárva. [...] a tudományos testületeknek mindenekelőtt alkalmazkodniuk kell az új szellemhez!”³⁰

Hatvany szavai termékeny talajra hullottak. Az új rendet megtestesítő politikusok közül különösen a polgári radikálisok, de sok szociáldemokrata is osztotta e nézeteiket. Károlyi párhíve, az egyébként mérsékeltek számító Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter (1918. október 31. – 1918. december 22.) szintén szorgalmazta a budapesti tudományegyetem jogi kara tanári gárdájának felfrissítését, és a társadalomtudományi tárgyak oktatásának nagyobb súlyt kívánt biztosítani. (A sors fintora, hogy rövid idejű miniszterségéről történt lemondása után Lovászy szembeszállt Károlyiék mindinkább balra tolódó politikájával; 1919. január 6-án már az Ifjúsági Területvédő Liga Vigadóbeli nagygyűlésén szónokolt, Bartha Albert volt honvédelmi miniszterrel együtt – utóbbi a pacifista közhangulattal szemben 1918 novemberében egyetemi zászlóaljok szervezését is megkísérelte az államhatárok megvédése érdekében.)³¹

mények Országos Szövetsége, 1927. 38, 41, 49–50. – Király Sándor e kötetben található írásától részben eltérnek az előbbi adatok, ami abból származik, hogy az első és a második félévi beiratkozások közötti különbség olykor jelentős volt (az előbbire mindig /jóval/ többen immatrikuláltak). – A nők felsőoktatásban bekövetkezett egyenjogúságáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918. december 7-i, 206.626. számú rendelete intézkedett: *Magyarországi rendeletek tára*. (A továbbiakban: *Rendeletek tára*) Ötvenkettedik évfolyam. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1918. 2879–2880.

³⁰ h. 1.: Egyetemi tanárok. *Pesti Napló*, 1918. november 5. 8. – Hozzá kell tennem: a későbbiekben Hatvany jócskán finomította ezt az elképzelését, s maga is elítélte a túlzott változtatást: „Az egyetemnek a maga megújulását nem a jeles öregek üldözésével, hanem a kitűnő ifjaknak a maga kebelébe való bevonásával kellene kezdenie. Akkor a maga módján jól művelt, de szempontjaiban meghaladott tudomány mellett, ott volna a friss, feltörekvő tudományosság. A nemzedékek egymásnak nyújtanák a fáklyát.” HATVANY Lajos: Tudomány és vidéke. *Pesti Napló*, 1919. január 16. 4.

³¹ Lovászy szerepéről újabban: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. (A továbbiakban: HATOS, 2018.) 143–145, 364–366. – Ld.

Lovász 1918 novemberében kérte a kiváló jogfilozófus, Somló Bódog kolozsvári professzor budapesti tudományegyetemre, az általános jogtan és enciklopédia tanszékére történő kinevezését. Ezzel azonban megsértette az európai egyetemfejlődés egyik alapelvét, miszerint az univerzitások tanári kara kezdeményezheti – illetve, ha ezt a felügyeleti hatósága teszi, előzetesen véleményezheti – az új oktatók alkalmazását.³² A jogi fakultás végül egyhangú titkos szavazással hívta meg a nemzetközileg ismert tudóst a katedrára, méltányolva Lovász leiratának azon kitételét, miszerint nem kívánja az ügyet precedensnek tekinteni, azt „csupán a rendkívüli idők igényelte rendkívüli intézkedésnek” tartja, és a tanszékek betöltésénél „az egyetem autonómiáját lelkiismeretesen megóvni kívánja”.³³

Nem sokkal ezután azonban Lovász már arról értesítette a kart, hogy hét új tanszékot szeretne szervezni – jelöltjei közül Varga Jenőt és Rónai Zoltánt meg is nevezte³⁴ –, és kívánsága teljesítésére egy hetes határidőt szabott. Mivel e lépés a kar teljes átalakítását jelentette volna, annak január 15-i ülése visszautasította Lovász

még: Lovász lemondásának okai. *Pesti Hírlap*, 1918. december 25. 3–4. A cikk szerint Lovász ennek alapjaként többek között „a kormány szélsőséges politikai irányát” jelölte meg, és kijelentette: „A szociáldemokrata párt szervezkedésével és a kommunisták agitációjával szemben öntudatos szervezkedésre akarja felhívni a polgárságot [...], mert a polgárság kezd tudatára ébredni annak, hogy erőteljes föllépése csak javíthatja helyzetünket a külfölddel szemben, befelé pedig csak így akadályozhatták meg a rend ellenségeinek felforgató munkáját.” – Lovász Vigadóbeli beszédéről: Az egyetemi ifjúság nagygyűlése. *Az Est*, 1919. január 7. 6. Itt megállapította: „Most az ország megmentéséről van szó. Meg kell győzni a világot, hogy Magyarországnak hivatása van Európában, hogy a német és orosz imperializmus újraébredése ellen mi vagyunk a legjobb gát. Rendet és nyugalmat azonban ne várjunk az idegen csapatok munkájától, azt nekünk kell biztosítanunk, mert különben az nem rend, hanem szolgaság.” Bartha pedig: „Azt mondta, hogy őt Budapest széles rétegeiben ellenforradalmárnak mondják, ami azonban nem áll. Székely ember még nem árulta el hazája ügyét, de azt nem lehet kívánni, hogy maga segítsen azoknak, akik meg akarják csonkítani.” A nagygyűlést követően tüntetésen éltették Lovászt és Barthát, miközben „Vesszen Jászi!”, „Le a bolsevizmussal!”, „Vesszen Kun!”, „Le Pogánnyal” kiáltásokat skandáltak. Erről: VICZIÁN, 2002. 228. Ugyanő tudósít Bartha „Egyetemi Őrsereg” alakítására vonatkozó törekvéseiről is: Uo. 200–201. – Bartha szándékairól ld. még: JUHÁSZ NAGY, 1945. 293–294.

³² Az erről szóló hír szerint (*Néptanítók Lapja*, 1918/50–51. szám /december 16./ 15.): „A budapesti egyetem felfrissítéséhez is hozzálatott a népkormány. Az elavult világ berendezkedésének szöszlőit felcserélik a modern világnézet harcosaival. A közoktatási miniszter Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanárt a budapesti egyetem általános jogi tan [sic!] és a jogi és államtudományok enciklopédiája tanszékére nevezte ki rendes tanárrá. Somló a legkiválóbb magyar szociológusok egyike, aki új szellemet, új világnézetet visz be a budapesti egyetem dohos falai közé.” – Somló 1920. szeptember végén, mivel képtelen volt földolgozni Magyarország felosztását, önkézevel vetett véget életének. Kolozsvárott, a Házsongárdi temetőben – édesanyja sírja fölött – akasztotta föl magát. Erről: HATOS, 2018. 285.

³³ ELTE Lt. 7/a. 19. köt. 1918. november 20-i II. rendes ülés.

³⁴ Uo. 1918. december 17-i III. rendes ülés. A következő tanácsülésen (1919. január 15-i VIII. rendkívüli ülés) 14 igen, 2 nem és 2 üres szavazólappal Varga Jenő kinevezése ellen foglaltak állást.

kívánságát. (Ekkor már nem is ő, hanem – államtitkárként – Juhász Nagy Sándor vezette a tárcát.)³⁵ A fakultás határozata szerint: „[...] tekintve az ország mostani zilált és szomorú állapotát, nem tartja időszerűnek új tanszékek kreálását, annál kevésbé, mert az előtt a lehetőség előtt állunk, hogy egy vagy két egyetemünk is megszűnik és azoknak kenyér nélkül maradó tanárainak elhelyezéséről kell majd gondoskodnunk.”³⁶

Vita a budapesti tudományegyetem autonómiájáról

Ezután gyorsan pörögtek az események. Az új miniszter, Kunfi Zsigmond már az első munkanapján, 1919. január 22-én értesítette az egyetemi tanácsot, hogy a jogi karra hét professzort nevez ki, s a fakultás „hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására” mellőzi.³⁷ A jogi kar január 25-i

³⁵ MEZEY, 2002. 254–255. – Vö. RÁCZ Kálmán: Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1945 között. *Múltunk*, 2010/1. 72. – Lovászy jelöltjeiről: Varga és Rónai elvtársakat egyetemi tanárokká nevezik ki. *Népszava*, 1918. december 22. 5. A cikk szerint: „A miniszter leiratában a többi között kijelenti, hogy a reform szociális szellemének biztosítása érdekében elkerülhetetlenül szükséges, hogy a megújuló oktatásban közreműködjenek és már a reform előkészítésében is részt vegyenek olyan, ma még az egyetem kötelékén kívül álló férfiak is, akikben eddigi tudományos és szociális munkásságuk tanúsága szerint régtől fogva él a kialakulóban levő új rend képe és mindazok az eszmények, amelyeknek az új fajtájú magyar köztisztviselőt hevíteniük kell. Ezért a miniszter most, a reform részletes kidolgozása előtt is megszervezni kíván egyes alapvető fontosságú tanszékeket (szociológia, kriminológia, politika, agrárpolitika, szociális kérdések elmélete) és közli a fakultással, hogy két ilyen tanszékre dr. Rónai Zoltánt és dr. Varga Jenőt fogja kinevezni.”

³⁶ ELTE Lt. 7/a. 19. köt. 1919. január 15-i VIII. rendkívüli ülés.

³⁷ A kérdéskör mindmáig legrészletesebb – bár Kunfi, Jászi, a polgári radikálisok és általában az új kormányzat irányában meglehetősen elfogult –, dokumentumokkal kísért kifejtése: LITVÁN György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968. (A továbbiakban: LITVÁN, 1968.) 401–427., az idézet: 409. – A január 22-i kinevezésekről (melyeket a „köztársaság elnökének hozzájárulásával, a minisztertanácstól nyert felhatalmazás alapján” tett a közoktatásügyi miniszter: *Hivatalos Közlöny*, 1919/5–6. (február 16.) 66. – Ld. még: Hét új egyetemi tanár. *Népszava*, 1919. jan. 23. 2. Eszerint: „A komoly reform megvalósulásának az az előfeltétele, hogy a munkába bevonassanak a ma még az egyetem kötelékén kívül álló férfiak, akikben régtől fogva és mély meggyőződésésként él a kialakuló új rend szociális föladatainak átérzése. Ezért a miniszter közli a karral, hogy a Lovászy által megállapított új tanszékekre, az újonnan létesítendő társadalomgazdaságtani tanszékre a betöltetlenül hagyandó üres tanszékek javadalmának terhére kinevezte dr. Ágoston Pétert a magánjog, dr. Farkas Geyzát az agrárpolitika, dr. Jászi Oszkárt a szociológia, dr. Kovács Gábort a társadalomgazdaságtan, dr. Rónai Zoltán elvtársat a politikai tudományok, dr. Varga Jenő elvtársat a gazdasági politika és dr. Vámbéry Rusztemet a kriminológiai tanszékére. Ezeknek a kinevezéseknek a nagyobb részéhez a jogi kar előzetesen nem szólott hozzá. A miniszter leiratában azonban hivatkozik arra, hogy a kar intézményesen nem biztosított s a múltban személyesen vagy pártpolitikai okokból nem egyszer

tanácsülésén a kar doyenje, az ismert konzervatív professzor, Concha Győző kijelentette: „Itt testületi jogainknak oly flagráns megsértésével állunk szemben, amelyet, ha becsületünkre nézünk, nem ismerhetünk el törvényesnek.” K. Kováts Gyula egyházjogász úgy vélte, hogy „nyílt támadással állunk szemben, amellyel szemben az egyetem minden tagjának becsületbeli kötelessége állást foglalnia”. Szladits Károly, a magyar magánjog kiemelkedő személyisége szerint: „A kinevezések törvénybe ütközők. A törvénybe ütköző rendelkezés azonban lehet csak szabálytalan vagy egyszerismind érvénytelen. Az egyetemnek a törvény csak konzultatív hatáskört biztosít. Már magában véve sem valószínű, hogy a konzultatív hatáskör megsértése érvénytelenséggel járjon. Ez a törvényből ki nem tűnik.” Még a radikális fiatalok egyik korábbi példaképe, a Galilei Kör alapításában kulcsszerepet játszó Pikler Gyula is törvénytelenységnek ítélte a kormány intézkedését, és hozzájárult, hogy „ez ellen úgy a kormány, mint az államfő előtt a leghatározottabban tiltakozzunk”. Hosszabb vita után „a kar egyhangúlag törvénytelennek” minősítette, „hogy a miniszter az egyetem meghallgatása nélkül szervez és tölt be tanszékeket”, illetve ugyanígy mondta ki, hogy „e törvénytelen ellen felterjesztéssel él, és addig az eskü kivételének függőben tartását kívánja” az újonnan kinevezettektől. Szótöbbséggel határozott arról, hogy „a tervezett átalakítás nem kívánatos mindaddig, míg a törvényhozás nem határozhat felőle”. Egyben – szintén egyhangúlag – fölkérte az egyetemi tanácsot: „[...] tegyen ugyanily értelmű felterjesztést a miniszter úrhoz, az osszminisztériumhoz és külön a Köztársaság elnökéhez, és ez utóbbit a legrövidebb idő alatt küldöttség útján nyújtsa át; az eskü kivételét pedig függessze fel, mert az autonómia megtartása nem várható azoktól, akik annak megsértésével nevezettek ki. Kéri továbbá e határozatnak a társkarokkal, a többi főiskolákkal és a magántanárokkal való közlését.”³⁸ Ugyanezen a napon a miniszterhez intézett felterjesztésében határozottan tiltakoztak az eljárással szemben.³⁹

lényegében figyelmen kívül hagyott hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására kellett mellőznie.” – A kinevezéseket vezércikkben üdvözölte a *Világ*, többek között kiemelve, hogy az „új emberek az egyetemre új levegőt fognak hozni”, illetve „Akármelyik egyeteme a világnak büszke lehelne rá, ha tanári kara ilyen emberekkel gyarapodnék”: A budapesti egyetem. *Világ*, 1919. január 23. 1. A cikk így zárult: „Az új közoktatásügyi miniszter jól kezdi a dolgát; a jövő minden elismeréséről és hálájáról bizonyos lehet, ha így folytatja.” – Ld. még: Gazdaságpolitikai tanszékek az egyetemen. *Népszava*, 1919. január 26. 10–11. Kunfi szerint „[...] a budapesti egyetem jogi karának reakciós, konzervatív és az én szememben ellenforradalmi elemei egyszerűen obstrukciót kezdettek a forradalmi kormánynak az ellen a törekvése ellen, amely a forradalomban győzedelmeskedett új világfelfogás előtt az egyetemet is meg akarta nyitni. Ez pedig meg fog történni; ha kell, meg fog történni a legkíméletlenebb küzdelem és a legerélyesebb rendszabályok alkalmazása révén [...]” (11.)

³⁸ ELTE Lt. 7/a. 19. köt. 1919. január 25-i IX. rendkívüli ülés.

³⁹ LITVÁN, 1968. 409–413.

Kunfi azonban nem hátrált. A sajtó hírei szerint 1919. január 25-én a budapesti egyetem bölcsészkarára – megint csak mindenféle egyeztetés nélkül – nyilvános rendes tanárrá nevezte ki a kvalitásai alapján ezt feltétlenül megérdemlő, ám doktori címmel nem rendelkező Babits Mihályt, a filozófus Fogarasi Bélát, a művészettörténész Fülep Lajost – aki egyébként tiltakozott, hogy az autonómia sérelme árán legyen professzor –, a vegyész Hevesy Györgyöt, a filozófus Lukács Györgyöt és a klaszika-filológus Révay Józsefet. További tizenkét professzori kinevezést is előlegezett, jelezve, hogy az ő személyükről sem fog egyeztetni.⁴⁰ A hírt egyébként – nyilván a várható tiltakozás miatt, illetve azért, mert Kunfi nem akart az egyetemen újabb fakultáson is frontot nyitni – már másnap cáfolta és „teljesen alaptalannak” nevezte Kunfi pártjának lapja, a *Népszava*. (A zavaros viszonyokra és kommunikációra viszont jellemző, hogy a *Színházi Élet* – „egész sor új katedra rendszeresítése” mellett – Babits és Lukács professzorságát köszöntötte.)⁴¹ A tervek azonban később – igaz, csak részben – mégis megvalósultak: a tanácsköztársaság kikiáltása után jó másfél hónappal, 1919 májusában az említettek közül – mintegy két tucat társuk mellett – Babitsot, Fülepet és Hevesyt is kinevezték.⁴²

A sajtóban olyan értelmezések is megjelentek, miszerint az egyetem ugyan nem kérdőjelezte meg a jelöltek rátermettségét, csak a jogai semmibevételét jelentő eljárást utasította vissza. Az elsőként tiltakozó jogi kar tanácsülésén például állítólag elhangzott, „hogy a kinevezett tanárok nagy része erőszak nélkül is, meghívás útján bejuthatott volna az egyetemi tanárok sorába, mert tudományos működésükkel rászolgáltak”.⁴³ A fakultás tiltakozásához egyébként a kormányt támogató, a progresz-

⁴⁰ Újabb tanári kinevezések a budapesti egyetemen. *Az Est*, 1919. január 26. 5. – Babits, Révay és Hevesy kinevezését üdvözölte, de Fülepet, Fogarasiét és főleg Lukácsét kritizálta: Babits professzor és a többiek. *Pesti Napló*, 1919. január 16. Eszerint a „jelentéktelen munkásságot” felmutató Fogarasival szemben: „Annál többet irt Lukács György, ki a magyar irodalom tanára lett Ez se volt még! Magyar irodalom tanára, aki nem tud magyarul írni. De aki zavarosan gondolkodik, annak a szó úgysem igen lehet engedelmes szolgája. Tekintettel arra, hogy Lukács György irodalmi munkásságának java részét a nagy képben hozzá hasonló Balázs Béla nevű poéta drámai munkásságának fejtegetésére szentelte, most már csak azt várjuk, hogy a Nemzeti Színház felsőbb rendelkezés folytán en suite [sorozatban] legyen kénytelen játszani ennek a magyar ál-Hebbelnek unalmas színműveit.”

⁴¹ Minderről, illetve Fülep kinevezésével kapcsolatos aggályairól bővebben: BABUS Antal: Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban. I–V. rész. *Új Forrás*, 2002/1–5. szám (főként a III. rész). – A *Népszava* cáfolata: Újabb egyetemi tanári kinevezésekről. *Népszava*, 1919. január 26. 6. – A *Színházi Élet* 1919/6. száma (február 9–16.) 10–11. oldalán: *Két új professzor* címmel köszöntötték Babitsot és Lukácsot az egyetemi katedrán.

⁴² A kommün alatti kinevezésekről ld. a 71. lábjegyzetet, illetve: A főiskolai oktatás reformja. *Pesti Napló*, 1919. május 11. 6.

⁴³ Obstrukció az egyetemen. *Pesti Napló*, 1919. január 29. 1. (A Vámbéryt és Jászit nevesítő idézet innen való.) – Kmety Károly a jogi kar 1919. január 25-i tanácsülésén valóban kijelentette: „Ha

szívek közé sorolt Pikler Gyula és – a Kolozsvárról nemrégiben Budapestre került – Somló Bódog is csatlakozott, törvénytörőnek ítélve a miniszter módszereit.⁴⁴

Az egyetem tanácsa 1919. január 29-én foglalkozott az új tanárok ügyével, s véleménye egyezett a jogi karéval, ezért kérte a minisztert, hogy az önkényes kinevezéseket helyezze hatályon kívül.⁴⁵ Kunfi erre kijelentette, „hogy a budapesti egyetemi tanács nyíltan kibontotta az ellenforradalom zászlóit”.⁴⁶ A polgári radikális *Világ* kommentárja szerint: „A forradalom útján megváltozott régi világrend gögös fanatikussai hermetice el akarnak tehát zárkózni azok elől a friss progresszív elmék elől, akik az egyetemi katedrákról termő eszmék magvait hinthetik a szikkadt és életképtelenné vált konzervatív gondolatok helyett. Jászi Oszkár, Rónai Zoltán és Vámbéry Ruzstem mumusokként riogatják a dohos eszmekörbe rogyant és új világosságoktól előre is félénken pislákoló szemű professzor urakat, akik dühödten látják cirkulusaik illetően vakmerő megzavarását. Sebtiben előszedik tehát az autonómia rozsdás vértjét, hátha használ ez a régi medikamentum, ez az áporodott orvosság.”⁴⁷

a kérdés felvetése annak rendje és módja szerint történnék, Ágostonnak, Vámbérynek és Jászinak kinevezése előtt nem zárkózni el, mert kívánatos, hogy a most diadalmaskodott irányzat az egyetemen is helyet találjon.” ELTE Lt. 7/a. 19. köt. 1919. január 25-i IX. rendkívüli ülés. – Nagyjából ugyanezt tartalmazta az orvostudományi kar 1919. február 3-i, egyetemi tanácsnak írott jelentése is: LITVÁN, 1968. 417.

⁴⁴ Az egyetem harca a hét kinevezés ellen. *Pesti Napló*, 1919. január 29. 4. – Vö. A budapesti tudományegyetem ügye. *Az Ujság*, 1919. január 31. 5.

⁴⁵ LITVÁN, 1968. 413–415. A tanács előadója, Angyal Dávid többek között megállapította: „A forradalom szellemi vívmányai összefoglalhatók ebben a sokszor félreértett szóban: szabadság. Hogyan biztosíthatjuk a szabadságot, amikor megsértjük azt? Hogyan biztosíthatjuk a szellem szabadságát, mikor a szellemi élet orgánumának szabadságát félrelökjük.” A tanács „[...] az előadói javaslatához, illetve a jog- és államtudományi karnak a társkarokkal egyező javaslatához egyhangúlag hozzájárult s ehhez képest törvénytörőnek minősíti a Miniszter Úrnak azt a tényét, hogy az egyetem meghallgatása nélkül tanszékeket szervez és tölt be.” (414.)

⁴⁶ Kunfi nyilatkozata: Az egyetemi tanács fölfüggeszti az új tanárok esküjének kivételét. *Népszava*, 1919. január 30. 4–5. „[...] a budapesti egyetem tanácsa nyíltan kibontotta az ellenforradalom zászlóját, mert ezzel a határozattal az első olyan közhatósággá vált az egyetemi tanács, amely a forradalom előtti időből származó jogelvekre támaszkodva megtagadja a forradalom jogán alakult kormány rendeletének végrehajtását. Az egyetemi tanács – lehet hogy joggal, lehet hogy jog nélkül, ez a kérdés e pillanatban nem érdekel engemet – nyíltan szembeszáll a kormánnyal, amelynek egész léte, hatalma nem az elmúlt világ törvényein, hanem a forradalom jogán alapszik. [...] biztosíthatom az egyetem tanácsát, hogy az a szociáldemokrata munkásosztály, amely a saját politikailag megfelelő bizalmi embereit beültette a hatalom birtokába, véget fog vetni annak az állapotnak, hogy valaki ne lehessen egyetemi tanár, ha tudományosan rátermett arra, mert szociáldemokrata vagy haladó világfölfogású. Ez az egyetemi tanács állásfoglalásának az igazi lényege és a kérdésnek ilyen módon való fölvetése már önmagában világossá teszi azt a feleletet, amelyet erre a provokálásra a kormánynak adnia kell.”

⁴⁷ Az egyetemi tanács hadat üzent. *Világ*, 1919. január 30. 5.

Az egyetemi tanács álláspontjához a jogi fakultás magántanárai is csatlakoztak. Ugyanezen az estén a bölcsész magántanárok szintén az autonómia ügyéről tanácskoztak,⁴⁸ s a Hóman Bálint, későbbi kultuszminiszter megfogalmazta határozati javaslatban kijelentették, hogy szövetségük „a tudományos munka szabadsága érdekében ragaszkodik a magyar tudományegyetemeknek jogszokásban, szabályrendeletekben és törvényekben biztosított jogaihoz, és kívánja azok tiszteletben tartását”, ezért nem fogadja el az új kinevezéseket.⁴⁹

A helyzet tisztázása érdekében az egyetemi tanács 1919. január 31-én meglátogatta Berinkei Dénes kormányfőt és Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnököt. Az erről beszámoló cikkből ugyan nem derül ki, mi történhetett a miniszterelnökkel folytatott beszélgetésen, a Károlyival történt tárgyalás azonban rekonstruálható. Moravcsik Ernő rektor az egyetemi autonómia megőrzésére tett esküjükre hivatkozott, és kijelentette „hogy a békés megegyezést akarják, és állásfoglalásuk nem renitencia, hanem csak köteleességteljesítés”. Károlyi válaszában közölte, hogy az egyetemi tanároknak meg kell érteniük, hogy „ma forradalmi idöket élünk”, a forradalom pedig „rendszerváltozást jelent, amelynek az egész vonalon meg kell történnie, tehát a tudományban és az új eszmék terjesztésében is”. Hangsúlyozta: „gyorsan kell cselekednünk, gyorsan kell módot adnunk arra, hogy a legfelsőbb oktatásban és a tudomány terjesztésében is tért hódítson az új szellem”. Szavait nehezen lehetett félreérteni.⁵⁰ Mint a *Népszava* megjegyezte: „A küldöttség tudomásul vehette, hogy a közoktatásügyi miniszter és vele együtt az egész kormány a tanácsnak arról a kéréséről, hogy az új tanárok kinevezését vonják vissza, még csak tárgyalni sem hajlandó. Elég világosan megérthette a küldöttség, hogy az egyetemi tanácsnak kötelessége a kinevezéseket tudomásul venni, kötelessége az új tanárok esküjét haladéktalanul kivenni, őket állásukban elhelyezni és mindama jogokkal fölruházni, amelyek őket megilletik. Amennyiben az egyetemi tanács folytatná renitenciáját és nem

⁴⁸ Néptörvény készül az egyetemről. *Az Est*, 1919. január 31. 3.

⁴⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/157. – A kérdéskör bővebb feldolgozását ld. UJVÁRY GÁBOR: Hóman Bálint 1918–1919-ben. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István–VARGA Júlia–ZSIDI Vilmos. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018. 589–601.

⁵⁰ Károlyi az egyetemi konfliktusról. *Pesti Napló*, 1919. február 1. 2–3. – Ugyanekkor a *Vörös Lobogó* január 31-i számában Nagy Lajos író a következőképpen nyilatkozott: „Illetékes körök szükségét látják annak, hogy az egyetemet, a régi magyar állam szolgaszellemű áltudósai e bagolyvárának tanári karát felfrissítsék. A tudatlanságot és a hazugságot akarják ezzel az illetékesek, elsősorban Kunfi miniszter, lelökni a katedráról; helyes törekvés, fontos kötelesség felismerése.” NAGY Lajos: A pszichoanalízis tanszéke. In: *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről a Monarchia felbomlása idején*. Gyűjtötte, szerk. JÓZSEF Farkas, Budapest, Argumentum, 2001. 327–329, az idézet: 327.

tenne eleget a kinevezésekkel járó kötelességeinek, a kormány el van határozva arra, hogy a legélesebb rendszabályokat alkalmaz az egyetemmel szemben. Jó forrásból értesülünk azonban, hogy az egyetemi tanács mégis meggondolja majd magát és nem lesz szükség a kilátásba helyezett rendszabályokra.”⁵¹

A „jó források” ellenére február 3-án a budapesti tudományegyetem bölcsészka is a jogi kar véleményéhez csatlakozott, a hittudományi kar pedig fenntartotta az álláspontját, miszerint „az egyetem tanácsa a kinevezettektől nem veheti ki az esküt”. Az orvoskar ellenben azon véleményét ismételte meg, miszerint az „[...] eljárás sérelmes és káros, s azon esetre, ha a miniszter a jövőre nem nyújt megnyugtatót, készek vagyunk a legerélyesebb ellenállásra.

Minthogy azonban a közoktatásügyi miniszter 1919. február hó 1-én kelt leiratában a jövőre nézve kijelentette, hogy a legmesszebbmenő módon biztosítani szándékozik a tudományegyetem autonómiáját, minthogy a kinevezett tanárok a kinevezési okmányukat az egyetemi hatóságok útján kézhez is vették, azt javasolja a tekintetes tanácsnak, hogy az esküt a tanároktól vegye ki és működésük elé akadályt ne gördítsen.” Ezek után az egyetemi tanács – 5 igen szavazattal 4 nem ellenében – elfogadta a jog- és államtudományi kar javaslatát. Egyben jelezte, hogy bár továbbra is törvénysértőnek tartja az eljárást, de nem akadályozza a kinevezett tanárok működését, ha a minisztertanács előtt teszik le az esküt.⁵²

Minderre a szociáldemokraták – Kunfi véleményét tükröző – orgánuma már címében (*Letörni! Megrendszabályozni! Letartóztatni!*) is beszédes cikkében így reagált: „Ez így nem mehet tovább! Ezt a kormány így nem tűrheti tovább! Ezt a kormánynak nincsen joga tovább így tűrni! A forradalom kormányának nincsen joga ahhoz, hogy nyugodtan és galamblelkűen tűrje az ellenforradalom vakmerő szemérmetlen-

⁵¹ Az egyetem ügye. *Népszava*, 1919. február 1. 4.

⁵² LITVÁN, 1968. 407. és 415–424., az idézetek: 422. és 419. – Nem sokkal ezután a debreceni egyetem jogi kara is tiltakozott az eljárás ellen, ám végül az egyetemi tanács „úgy találta, hogy a budapesti egyetemen történtek fölött napirendre kell térnie”. *Népszava*, 1919. február 11. 6. és uo. február 14. 6. (az idézet innen származik). – Ld. még: A debreceni egyetem az új tanári kinevezések ellen. *Pesti Napló*, 1919. február 11. 5. A debreceni jogi kar határozata szerint: „A nyilvánvaló jogsértésen kívül veszedelmes ez az eljárás a tudomány szabadsága és önállósága szempontjából is, mert az egyetemet a váltakozó politikai áramlatok eszközévé és áldatlan pártpolitikai villongások színterévé teszi. A jogi, közszabadsági és tudományos szempontok eme súlyos sérelme és veszélyeztetése ellen a debreceni magyar tudományegyetem jog- és államtudományi kara ünnepélyesen óvást emel.” Erre a kormány „[...] félhivatalos könyomatosa útján felel és kijelenti, hogy a debreceni egyetem tanárainak túlnyomó része közismerten reakciós volt és ez volt egyik fő oka annak, hogy Jászi Oszkárt a kormány nemcsak a budapesti egyetem fölé helyezte kormánybiztosul, hanem az ország összes egyetemeinek élére állította.” (Valójában – mint más napilapok tudósításaiból kiderül – „az egész magyar egyetemi oktatás reformjának előkészítésével” bízták meg Jászit, ld. például: A debreceni egyetem tiltakozott az új tanári kinevezések ellen. *Világ*, 1919. február 11. 6.)

ségét és engedelmségmegtagadását. A kormánynak haladéktalanul kormánybiztost kell ültetnie az egyetemi reakció nyakába. [...] A forradalmi kormánynak most már nyersen, erélyesen és forradalmian cselekednie kell: az ellenforradalmat és az ellenforradalmárokat le kell törni, meg kell rendszabályozni és le kell tartóztatni!”⁵³

Az autonómia megszüntetése

A *Népszava* által már előre eldöntött vita végül azzal zárult, hogy a „kultúr-szocializmust” hirdető Kunfi Zsigmond⁵⁴ javaslatára 1919. február 4-én a minisztertanács megszüntette az egyetem autonómiáját, amelynek néhány nappal előbb még a megerősítését ígerte.⁵⁵ Felmentette a rektort, s az intézmény élére Moravcsik rektor helyére Jászi Oszkárt – akit (hat társához hasonlóan) minisztersége első napján nevezett ki professzornak – állította kormánybiztosként. Jászi a következő nap „Moravcsik Ernő rektortól átvette az egyetem vezetését”, s különös képességekről tanúságot téve „mintegy félóraig időzött az egyetemen és ezalatt áttanulmányozta az egyetem vezetésének főbb ügyeit”.⁵⁶

Február 7-én a saját pártja lapjaként számon tartott, polgári radikális-szabadkőműves *Világnak* azt nyilatkozta, hogy: „Az én feladatomban legkisebb részét teszi ki az, hogy a felmerült konfliktust megoldjam – ilyen egyoldalú policiális eljárásra nem is vállalkoztam volna. Ezzel szemben tulajdonképpen tisztemet abban látom, hogy az egyetemi oktatás körül sürgősnek mutató tanügyi és szervezeti reformokra vonatkozólag előterjesztéseket tegyek, különösen pedig, hogy az egyetemi autonómia alapelveire vonatkozólag javaslatokat terjesszek a kormány elé.” Szerinte ugyanis „az egyetemek mindaddig nem volt komoly értelemben vehető autonómiája”. „Felburján-

⁵³ Letörni! Megrendszabályozni! Letartóztatni! *Népszava*, 1919. február 4. 1–2., az idézet: 2.

⁵⁴ A magyar tanítószághoz intézett 1919. január 31-i üzenetében Kunfi kijelentette: „A tudomány, a fejlettebb műveltség, a nemesebb kultúra eddig túlnyomó mértékben a vagyonos osztályok kiváltsága volt. Ennek az állapotnak véget kell vetni s én a magyar közoktatásügyet a népfelvilágosítás hatalmas szervévé szeretném átalakítani s ily módon előkészíteni a tudásnak és nemesebb, erkölcsösebb életörömöknek az egész nép között való egyenletes megoszlását. [...] Ez a kultúr-szocializmus az a gondolat, amely a közoktatásügynek, a népfelvilágosítás ügyének politikáját vezetni fogja mindaddig, amíg én helyemen maradok.” KUNFI Zsigmond: A magyar tanítószághoz. *Hivatalos Közlöny*, 1919/5–6. (február 26.) 45–46.

⁵⁵ Kormánybiztos az egyetem élén. *Népszava*, 1919. február 5. 4–5. – Az egyetem autonómiáját felfüggesztették. Jászi Oszkár kormánybiztos. *Budapesti Hirlap*, 1919. február 5. 2. (Érdekességként jegyzem meg, hogy a több napilapban is megjelent hír ellenére a minisztertanácsi ülések 1919. február 4-i napirendi jegyzékében nem szerepelt a budapesti egyetem autonómiája felfüggesztésének ügye.)

⁵⁶ Az egyetem kormánybiztosa. *Népszava*, 1919. február 6. 6.

zott” a nepotizmus és a protekció. „Kitűnő érdemű emberek elismeretlenül maradtak, ellenben mindenféle főpapi vagy főhercegi protezsék szervilis befogadtatásra találtak az egyetemen”, ami „kigúnyolása volt az igazi autonómiának”. Mindez „lehetetlen állapotokat teremtett a habilitációs ügyelőkben, a magántanárok működése terén, a tanárképzés tekintetében, tanársegédek helyzetében és a vizsgadíjak rendezése körül”. Sok tekintetben jogos – egyébként az egyetemi professzorok és magántanárok közül is többek által osztott – kritikáját megtoldotta azzal: „legfőbb feladatának” azt vallja, „hogy az egyetemeket diplomagyárakból valóban a tudományos kutatás szerveivé alakítsam át, s az igazán veszedelmes méretű vizsga-nagyüzemeiket kommunizáljam a szerényebb jövedelmű tanárok, a magántanárok, a tanársegédek és a szegény egyetemi hallgatók javára”.

Kissé idealisztikus céljai mellett nagyon is gyakorlatiasan cselekedett Jászi – e tekintetben egyáltalán nem volt olyan doktriner elmélkedő, mint amilyenek sokan tartották. Olyan problémákat vetett ugyanis föl, amelyek – részben legalábbis – korábban a kari és az egyetemi tanácsüléseken is elhangzottak már. Ráadásul – mint a *Világ*nak ugyancsak elmondta – az egyetem autonómiájának felfüggesztése miatt a teológiai és az orvosi kar dékánja ugyan bejelentette lemondását, ám megkérte őket, hogy tartsák meg pozíciójukat, egyben megígérte nekik: „sem az orvosi kar, sem a teológiai kar autonómiáját felfüggeszteni vagy korlátozni nem kívánom”. A két vezető végül a helyén maradt, „[...] mert ezáltal is dokumentálni kívánják a köztársaság iránti hűségüket. Ilyen körülmények között csakis a jog- és államtudományi kar, valamint a bölcsészeti kar autonómiájának felfüggesztéséről lesz szó, mivel itt nem látom ama tárgyi és személyi garanciákat fennforogni, melyek a kormány reformtörekvéseinek megvalósításához szükségesek.” Jászi megismételte: arra törekszik, hogy „[...] egy életképes, modern autonómiatörvény iránt a kormánynál minél előbb előterjesztéseket tehessek, mindamaz alapvető reformokkal együtt, melyek az egyetemi életnek szabadságát, termékeny, kutatási szellemét és szociális érzületét biztosítani vannak hivatva.”⁵⁷

Két nappal ezután már befejezett tényként jelentette be, hogy „[...] az orvosi és teológiai karral [amelyek nem álltak ki a jogi fakultás mellett] megállapodásra jutott és e karok autonóm működése továbbra is érintetlen marad. A jog- és államtudományi, valamint a bölcsészettudományi kar autonómiáját azonban [...] fölfüggesztette.”⁵⁸ Ezután a jogi fakultáson – amelyen Király János dékánt Vámbéry Rusztem

⁵⁷ Az egyetem reformja. Jászi Oszkár nyilatkozata. *Világ*, 1919. február 7. 5–6., az idézetek: 5.

⁵⁸ Az egyetem autonómiája. *Népszava*, 1919. február 9. 7. – Ld. még: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 101. – Jászi ekkoriban játszott szerepéről: LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 158–166.

váltotta⁵⁹ – az oktatás korszerűsítését célzó reformbizottságot hoztak létre, melynek javaslatai azonban a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt feledésbe merültek.⁶⁰ Hasonló testület jött létre az egyetem bölcsészkarán is.⁶¹

Az *Egyetemi Lapok* Vámbéry Rusztem vezércikkével megjelent 1919. február 20-i száma így értékelte a történeteket: Kunfi „[...] az egyetemi »autonómiát« felfüggesztette s e precedens illuzórikussá tehet minden törvényesen biztosított önkormányzati jogot. [...] Megtagadta a miniszter úr tehát a jogfolytonosságot, melyet pedig a jelenlegi elnök úr [Károlyi Mihály] is hangsúlyozott az egyetemnek a köztársasághoz való csatlakozását tolmácsoló küldöttség előtt. A jogfolytonosság alapjára helyezkedett a nemzeti tanács is. Tudja-e a miniszter úr, mit cselekszik, mikor a jogfolytonosságot szétszakítja? [...] A destruktivitás szelleme nem nemzetfenntartó szellem. A régi ideálok helyébe új vallást tenni, a nemzeti romok fölé új vallásnak emelni oltárt, különösen ha az új vallás nem a néplélekből fakad, hanem idegen faji elemekkel vegyes, nehezen fog sikerülni. Ezt jegyezze meg magának mindenki, mielőtt rombolni akarna. [...] De az autonómia megsértése nemcsak a jogfolytonosság megsértését jelenti, hanem a tudomány fenségének sárba tiprását is. Amikor a miniszter úr a tudományos világ tiltakozása ellenére a jogszabályok letiprásával a sógorát [Rónai Zoltánt], elvbarátait ülteti a tanári katedrákra, mikor a tudomány csarnokába a politikát viszi be a legrémesebb karikatúráját adja az eszmei igazságok, a szabadság,

⁵⁹ Vámbéry – egyben a bölcsészkaron Angyal Dávid helyett Asbóth Oszkár – február 7-i dékáni kinevezéséről: *Hivatalos Közlöny*, 1919/8. (február 20.) 90.

⁶⁰ A reformbizottság létrehozásáról a március 7-i napilapok tudósítottak, ld. például: A jogi oktatás reformja. *Magyarország*, 1919. március 7. 6. Eszerint: „Mint ismeretes, a kormány az egyetemnek kormánybiztosának feladatává tette, hogy az egyetemi oktatás és szervezet reformját készítse elő. Most arról értesülünk, hogy Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter a jogi oktatás reformjának tárgyalására a budapesti egyetem jogi karának tagjai közül reformbizottságot alakított, s ennek elnökévé Plósz Sándort, tagjaivá pedig Ágoston Péter, Farkas Géza, Illés József, Jászi Oszkár, Kmety Károly, Kovács Gábor, Magyary Géza, Pikler Gyula, Rónai Zoltán, Szászi-Schwartz Gusztáv, Szladits Károly, Varga Jenő és Vámbéry Rusztem tanárokat nevezte ki.” – A reformbizottság munkálataira már a kortársak is felfigyeltek, ld. például: VÁMBÉRY Rusztem: Jog és forradalom. In: *Öt év múltán. A Károlyi-korszak előzményei és céljai*. Írták: BÚZA Barna, DÉNES Lajos, FÉNYES László, NAGY Vince, RUPERT Rezső, SUPKA Géza, SZÁSZ Zoltán, VÁMBÉRY Rusztem. Budapest, Glóbus ny., 1923. 82–83. – Az autonómia körüli vitákról ld. még: BELLÉR Béla: Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája. *Századok*, 1979/2. (A továbbiakban: BELLÉR, 1979.) 183–228. főleg: 196–198.

⁶¹ Reform az egyetemen. *Budapesti Hirlap*, 1919. február 18. 4. „[...] a reformjavaslatokat előkészítő bizottság tagjaivá Jászi Oszkár kormánybiztos előterjesztésére a következő tanárokat nevezte ki: Asbóth Oszkár dékánt, Goldziher Ignác prodékánt, Fröhlich Izidor, Beöthy Zsolt, Simonyi Zsigmond, Hegedüs István, Marczali Henrik, Beke Manó, Fináczy Ernő, Mágócsy-Dietz Sándor, Alexander Bernát, Kövesligethy Radó, Riedl Frigyes, Winkler Lajos, Fejér Lipót, Schmidt József és Révész Géza tanárokat.”

igazság forradalmának minisztere. [...] Csodáljuk, hogy azok az újonnan kinevezett tanárok (így Vámbéry professzor úr, a magyar jogtanítás egyik kiváló korifeusa), kiknek minden joguk s lehetőségük megvan, hogy a rendes úton legyenek köznagyrabecsülésben álló egyetemi tanárok, nem tiltakoznak az egyetemre való ráoktrojálásuk ellen s megtűrrik, hogy az ő nagyszerű hangzású nevük pajzsa alatt vonuljanak be a tudományegyetemre agitátorok, demagógok és sógorok. [...] Nem hisszük, hogy a szocializmus gyönyörű világrend-ideáljának jelenleg legsürgősebb s legfontosabb etapa, melyet bármi áron meg kell valósítani, az lenne, hogy Varga Jenő a budapesti magyar tudományegyetem tanára legyen! Éppúgy, mint annak idején nem hittük, hogy a magyar forradalomnak legsürgősebb s legnagyobb érdeke, hogy Bédi [helyesen: Bedy]-Schwimmer Róza legyen a svájci követünk. Ügy látszik, most is »parturiunt montes, nascetur ridiculus mus« [vajúdnak a hegyek, s nevetséges egér születik] – de sajnos, az országra végzetesen veszélyes egér.⁶²

Az autonómia kapcsán kibontakozott ingerült szócsatában a mindkét felet – az univerzitást és a kormányt is – kritizáló Polányi Károly kijelentette: „[...] amint a vallásból egyház lett, az egyház pedig a politikai klerikalizmus fészkévé – úgy lett a tudomány autonómiájából a »budapesti kir. magyar tudományegyetem« autonómiája, ez pedig a politikai reakció legfőbb bástyájává. Az egyetem (mert a jogi karért az egész egyetem felel) régen megtagadta a tudomány érdekeit és a tudományos kiválasztás helyébe a politikai kiválasztást tette, a tudományos politika helyébe a politizáló tudományt. [...] De a tudományt nem szavazás útján kell demokratizálni és nem azzal, hogy demokratikus kormányhatalom fogja ezentúl megállapítani, hogy ki a tudós, hanem azzal, hogy a tudományt csakis a tudományos autoritás vezeti ezentúl – sem a tegnapi, se a mai kormányok. [...] A forradalmi tudomány jogát kell itt megvédeni a politizáló egyetem ellen, nem pedig a forradalmi politika jogát az esetleges tudományos aggályokkal szemben. [...] A budapesti kir. magy. tudományegyetem jogi kara ne beszéljen félvállról »politikai szempontokról«, mert azokból élőködött idáig – de a demokratikus politika őrizkedjék az igazi tudomány arisztokratikus igényeit elhomályosítani, mert a saját világa egéről oltaná ki az éltető napot.»⁶³

A legjózanabbul gondolkodók egyike Fináczy Ernő, a kiváló neveléstörténész volt. Nem sokkal az események után, 1919 végén született elemzésében sem vitatta, hogy korábban „a tanszékek betöltése alkalmával a tudományos kiválóságnak egyedül jogosult szempontjai egy pár jól ismert esetben mellőztettek”, ám rögtön meg is jegyezte: „a bajok azonban a legkitűnőbb külföldi egyetemeken is előfordulnak”.

⁶² TATAR [írói álnév]: Az egyetem önrendelkezési joga. *Egyetemi Lapok*, 1919/4–5. (február 20.) 3–5.

⁶³ POLÁNYI Károly: A tudomány autonómiája és az egyetem autonómiája. *Szabadgondolat*, 1919/4. (február 15.) 87–89., az idézet: 87–88.

Mindehhez hozzátette: „Az önkormányzat lényege felfogásom szerint azt követeli, hogy az egyetem, mint tudós testület, önmaga állapítsa meg, mily tudományos szükségletek azok, melyek új tanszék szervezését követelik s adandó alkalommal önmaga is egészítse ki magát, mert csak önmaga képes megítélni, vajon, az illető szükségletek tényleg fennállanak-e, s az illető egyén tudományos személyisége a legmagasabb igényeknek megfelel-e vagy sem. A minisztérium erre azért nem illetékes, mert nem tudós, hanem adminisztratív testület, mely, mivel nem ért hozzá, nem is tekintheti feladatának, hogy kizáróan a maga felelősségére új tanszékeket szervezzen, vagy szakszerű tudományos mérlegelést kívánó személyi változásokat eszközöljön.” Az egyetem „[...] ebben az ügyben bejelentett erős hangú tiltakozása csupán az alaki jog megsértésének érzéséből eredt; az ellenállás forrása nemcsak a megsértett jog, hanem a megsértett tudományos erkölcs. [...] A politikai célzat egészen nyilvánvaló volt: az átszervezett tanszékek főleg a szociológia különböző ágainak képviselőit célozták s az újonnan kinevezett tanárok szocialista vagy kommunista érzületokről ismeretes egyének, részben inkább politikai agitátorok, mint tudósok.”⁶⁴

Hosszabban időztem az autonómia kérdésénél, mivel a korabeli, felsőoktatás iránt érdeklődő közvéleményt ez foglalkoztatta a leginkább, ráadásul a „progresszív” és a „konzervatív” tábor között már addig is érezhető ellentéteket tovább élezte; egyúttal a tanácsköztársaság alatt történteket, majd – a forradalmak ellenhatásaként – az 1919 ősztől a felsőoktatásban megfigyelhető visszarendeződést is előlegezte. A nemzethez való viszonyulás kérdésében is hasonlóan történt. Beszédesebb tény, hogy az állami és az önkormányzati intézményeknél a királyi jelző használatát „a népköztársaság kikiáltása következtében” – teljesen érthetően – az 1918. november 19-i miniszterelnöki (5.430 sz. M.E.) rendelet értelmében eltörölték, ám – jóval kevésbé indokolhatóan – a magyarét is meg kívánták szüntetni, még a március 21-i, puccs-szerű hatalomváltás előtt. Kunfi miniszter – „a miniszterelnök úr [Berinkey Dénes] kérésére” – ugyanis már 1919. március 14-én utasította a kultuszminisztérium alá rendelt „hivatali szerveket” és intézményeket, hogy azok „»magyar« jelzővel való megjelölése általában mellőztessék és csakis ott alkalmaztassák, ahol a megkülönböztetésre esetleges félreértések elkerülése végett szükség van” rá.⁶⁵

⁶⁴ FINÁCZY Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Paedagogia*, 1919. (A továbbiakban: FINÁCZY, 1919.) 107–108.

⁶⁵ *Rendeletek tára*, 1918. 2255–2256. – *Hivatalos Közlöny*, 1919/13. (március 27.) 128.

A kömmün és professzorai

A kömmün 133 napja idején⁶⁶ az összes többi oktatási intézményhez hasonlóan a nem állami felsőfokúakat („tanító- és tanítónőképző, polgári iskolai tanító- és tanítónőképző-intézet, kereskedelmi akadémia és jogakadémia, a színiiskolák”) is „köztulajdonba” vették.⁶⁷ Mivel a kolozsvári és a pozsonyi univerzitások idegen kézbe kerültek, a debreceni pedig még csak „takaréklángon” működött – ráadásul 1919. április 23-án megszállta és 11 hónapon át fennhatósága alatt tartotta a román hadsereg – átmenetileg a budapesti tudományegyetem maradt az egyetlen nagyobb, magyar felségterületen található felsőoktatási intézmény. Itt a tanárok nagy részét – a bölcsészkaron huszonöt, a jogin tizenegy, az orvosin öt professzort – elbocsátották. A bölcsészkaron eltiltott tanárok között számosan napjainkig ismert, neves tudósok voltak, mint Angyal Dávid, Áldásy Antal, Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Bleyer Jakab, Bugarszky István, Czirbusz Géza, Demeczky Mihály, Fináczy Ernő, Fröhlich Izidor, Haraszi Gyula, Hekler Antal, Klupathy Jenő, Mágócsy-Dietz Sándor, Negyessy László, Papp Károly, Pauler Ákos, Petz Gedeon, Siegescu József, Szegedy Rezső, Szinnyei József, Tuzson János, Yolland Artúr. (Erről gyakran megfeledkeznek a felsőoktatás történetének kutatói, akik többnyire csak a kömmün bukása utáni, az imént jelzettnél kevésbé súlyos intézkedéseket emlegetik.)⁶⁸ A kömmün egyik

⁶⁶ A Tanácsköztársaság (felső)oktatáspolitikája viszonylag feldolgozottnak tekinthető, számos tanulmány és forráskiadvány látott napvilágot e témakörből. A legfontosabbak: FINÁCZY, 1919. 92–114., a felsőoktatásról: 107–112. – HUSZÁR Károly: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: *A vörös rémurlom Magyarországon*. Szerk. Uő. New York, G. D. Berko, 1920. 83–95. – *A bolsevizmus Magyarországon I–II*. Szerk. GRATZ Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921. (A nagyszabású összegzés Negyedik könyve – címe: *Kultúra* – foglalkozik az egyház, az oktatás és a művészetek sorsával.) – GRATZ, 1935. A könyv több helyén szóba kerülnek a felsőoktatás-politikával kapcsolatos események. – *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. S. a. r. PETRÁK Katalin–MILEI György. Budapest, Gondolat, 1959. (A továbbiakban: PETRÁK–MILEI, 1959.) Főleg 93–110, 197, 211–213. – LIPTAI Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1965. Főleg 227–252. – LADÁNYI Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseihez. *Századok*, 1965/1–2. (A továbbiakban: LADÁNYI, 1965.) 152–171. – HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1969. Elsősorban 398–407. – BELLÉR, 1979. Leginkább 217–227. – SZABÓ Viktor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. PhD-dolgozat. Eger, 2016. (A továbbiakban: SZABÓ, 2016.) http://disszertacio.uni-eger.hu/16/1/Szab%C3%B320Viktor_%20%C3%A9rtekez%C3%A9s.pdf

⁶⁷ A közoktatásügyi népbiztosság 7. K. N. számú rendelete, 1919. április 12-én: *Hivatalos Közlöny*, 1919/17. (április 17.) 156–158., az idézet: 156.

⁶⁸ VICZIÁN, 2002. 269–270. – Ld. még: Felfüggesztették az ellenforradalmár egyetemi tanárok működését. *Pesti Napló*, 1919. április 2. 6. Eszerint a közoktatásügyi népbiztosság úgy véli: „Az egyetem, melyet a kapitalista társadalom a tiszta tudomány meghamisításával osztályuralmának szolgálatába állított, nem maradhat meg sem szervezeti, sem személyi összetételében. Addig, amíg a tudományegyetem új szervezési munkálatai befejezést nyernek, a közoktatásügyi népbiztosság

szócsöve, a *Vörös Ujság* szerint: „A burzsoáállam legföltettebb butító eszköze az Egyetem volt. [...] A »Tudományegyetem« autonóm testülete volt annak a burzsoá klikknek, amely igájában tartotta az egész országot, amely világgraszoló kultúrbotrányokat volt csak képes produkálni, amely a tudománytól olyan messze állott, mint amilyen messze áll az elfogulatlan világszemlélet egy valláserkölcsei világnézettől, amit Angyal, Áldásy vagy Ballagi nevű áltudósok hirdettek. [...] Mindez megszűnt egy csapásra. A jogi kar, mint a felesleges jogrend mentsvára, megbukott és a vizsgák megtartását is felfüggesztették. [...] A bölcsészkar exponált klerikális fészek volt [...] Most úgy a tanárképzést, mint a tudósképzést az eddigi osztálytudomány sallangjaitól meg fogják szabadítani és az igazi tudomány művelésére alkalmassá fogják tenni. Ezt a célt szolgálta mint első intézkedés 25 bölcsész professzor gyors úton való eltávolítása [...]. Ez a szellem költözik most az orvosegyetemre is, ahol többé nem politikus reakciós orvosokat küldenek a szegény páciens nyakára, hanem a szakképzésre fogják azt az energiát felhasználni, amivel eddig az orvosnövendékeket tirannizálták és butították.”⁶⁹

Az eltanácsolt professzorok helyére olyan, általában egyébként kiváló személyiségeket neveztek ki – olykor a képesítési követelményeket is figyelmen kívül hagyva –, mint a már említett Babits Mihály (modern magyar irodalom és világirodalom), Fülep Lajos (olasz nyelv és irodalom) és Hevesy György (fizikai kémia), illetve Meller Simon (művészettörténet) vagy a tanszékét el sem foglaló Szekfű Gyula (történeti segédtudományok). Bolgár Elek is professzor lett, egyben megbízták a történelmi materializmus kutatóintézete szervezésével és igazgatásával.⁷⁰ Az orvosi

mindazon tanárok előadásait, akiknek működése a forradalom érdekeit vagy a tudomány komolyságát veszélyeztetné, további intézkedésig felfüggesztette. E héten az előadások szünetelnek és a jövő héttől kezdve új megbízott előadók fognak az egyetemen tanítani, akiknek eddigi munkássága kezesség a tudomány és a társadalom legfőbb érdekeinek megvédésére.” – A bölcsészkarról elbocsátottakról: LADÁNYI, 1965. 160.

⁶⁹ A tudományegyetem átadása a tudománynak *Vörös Ujság*, 1919. április 3. Idézi: „*Mindenki ujkra készül...*” *Az 1918/19-es forradalmak irodalma (Szöveggyűjtemény) III. köt. (A Tanácsköztársaság szépirodalma)*. Szerk. és a jegyzeteket írta: JÓZSEF Farkas. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1962. 86–87.

⁷⁰ A Történelmi Materializmus Kutató Intézetéről: PETRÁK–MILEI, 1959. 313–314. – Az intézet célja volt „[...] egységes irányt adni a történeti kutatásnak, kijelölni és megoldani azokat a feladatokat, melyek egyrészt a történelmi materializmus elméletének teljes kiépítésével, másrészt pedig annak alkalmazásával kapcsolatosak. Az alkalmazásra a legközvetlenebb terület Magyarország története, amelynek feldolgozásába a történelmi materializmus szellemét nem dilettáns kísérletezések s odavetett jelszavak, de rendszeres adatfeldolgozás alapján belevonni a legelső tennivaló. A másik legfontosabb feladat, hogy a szellemi élet egész világát, a marxizmus nézőpontjain át elemzés tárgyává tegyünk. Az irodalomtörténeti, művészettörténeti, vallástörténeti osztályok lesznek hivatva ezen a téren irányítást adni az új generációnak.” A Történelmi Materializmus Kutató Intézete. *Vörös Ujság*, 1919. június 18. 8.

fakultáson Ferenczi Sándor, Sigmund Freud egyik legközelebbi munkatársa és a magyar pszichoanalitika megeremtője – a világon először ő lett pszichoanalitikusként professzor –, a középiskolai tanárképző intézet megszüntetésével 1919 májusának végén létrejött tanítóképző főiskolán pedig Mannheim Károly (filozófia), Hauser Arnold (irodalomelmélet), Turóczi-Trostler József (német nyelv és irodalom), Benedek Marcell (francia nyelv és irodalom), Pólya György (matematika) és Gorka Sándor (állattan) jutottak katedrához. Többen közülük a kommün bukása után emigráltak, és nemzetközi karriert futottak be.

A Műegyetemen – szintén mások mellett – Pogány Móric (I. tervezési tanszék), Hikisch Rezső (II. tervezési tanszék), Kozma Lajos (lakásberendezés és belső dekoráció) és Éber László (művészettörténet) kaptak egyetemi tanári címet. A Képzőművészeti Főiskolára Beck Ö[dön]. Fülöp és Vedres Márk szobrászművészeket, illetve Pór Bertalan és Bíró Mihály festőművészeket, az Iparművészetire Thoroczkai Wiegand Edét nevezték ki. A Színművészeti Főiskolán – többek között – Latabár Kálmán irodavezető, Beregi Oszkár, Csontos Gyula, Ódry Árpád, Pethes Imre, Rákosi Szidi, Rátkai Márton, Szacsvey Imre, Törzs Jenő, Balázs Béla, Bánóczi László, Csathó Kálmán, Hevesi Sándor, Laczkó Géza és Márkus László pedig „tanító” lett.⁷¹

Több új tanszéket és szervezeti egységet is szerveztek. Közülük – Ferenczi Sándoré mellett – a legérdekesebb a budapesti tudományegyetemen az eszperantó megreformálásával létrejött ido nyelv intézetének alapítása volt.⁷² Dienes Pál, a budapesti tudományegyetem vezetője a kérdés „elvi oldalát” részletesen kifejtve indokolta „[...] a nemzetközi kisegítő nyelv szükségét: azt, hogy min alapulhat az ilyen nyelv, hogyan és hol valósulhat meg; továbbá, hogy éppen, mert a meglévő internacionalizmusok (tudomány, ipar egyrészt s az európai nyelvek túlnyomó többségének parallel fejlődése) alapján valósulhat meg, fontos összehasonlító nyelvtudományi feladat

⁷¹ Az egyetemi és főiskolai kinevezésekről: *Hivatalos Közlöny*, 1919/22. (1919. május 22.) 190–191., 1919/28. (július 3.) 221. és *Tanácsköztársaság*, 1919. május 17. 4., valamint július 1. 2. – Ld. még: *Az újjászervezett egyetem. Pesti Hírlap*, 1919. április 7. 7. – *Az új egyetem. Világ*, 1919. április 8. 6. – A főiskolai oktatás reformja – Új egyetemi és műegyetemi tanárok kinevezése. *Fáklya*, 1919. május 11., idézi: „Mindenki ujjakra készül...” *Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). IV. köt. (A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete)*. Szerk. és a jegyzeteket írta JÓZSEF Farkas. Budapest, Akadémiai, 1967. 337–338. – A budapesti tudományegyetem orvosi karán bekövetkezett változásokról: GYÖRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest, Egyetemi Ny., 1936. (A továbbiakban: GYÖRY, 1936.) 749–751. – Ferenczi professzúrájáról: PAUKOVICS Gergő: *Ferenczi Sándor és a kérészéletű „psychoanalytikai tanszék” a forradalmak világában. A hét dokumentuma*, 2018. május 2. [A Magyar Nemzeti Levéltár honlapjának rovata.] http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/ferenczi_sandor_es_a_kereszeletu_psychoanalytikai_tanszek_a_forradalmak_viharaban (letöltés: 2019. március 20.)

⁷² ELTE Lt. 8/a. 23. köt. 1919. május 18-i I. rendes bizottsági ülés. Ezen az ülésen még csak lektorátust kívántak szervezni az ido nyelvnek.

e nyelv továbbfejlesztése, s hogy éppen azért tartozik az egyetem hatáskörébe a vele foglalkozás; hogy az egyetemnek feladata közreműködni az idevonatkozó tudományos előmunkálatokban, melyek a kommunizmus eszméi, kulturális oldalának egy részét teszik.” Dienes még a gondolatát is visszautasította annak, miszerint a népbiztosok az idő nyelv tanszékhez segítése érdekében „a Kari bizottságot állásfoglalásában a legtávolabbról is befolyásolni akarták volna.” Varjas Sándor – „civilben” a Közoktatásügyi Népbiztosság Szocializmus Állami Propagandája csoportján belül a Tudományos és Népszerű Propagandaosztály, egyúttal az agitátorképző pártiskola vezetője – szintén „a kari bizottságnak mint a Népbiztosság bizalmi delegáltjainak természetesen kijáró nagy szabadságot” hangsúlyozta. E megnyugtató szavak után persze a kari bizottság – saját korábbi határozatával szembeszállva – rögtön megszavazta az új intézet létrehozását...⁷³

A személycseréket és a szervezeti átalakításokat *Az Est* „az új időknek megfelelő rendszerváltozásként” értékelte.⁷⁴ Hasonlóan méltatták azt a kétségtelenül fontos szociális intézkedést is, „[...] amely szerint a kormány hozzájárul ahhoz, hogy a szegény sorsú egyetemi hallgatók az állam részéről természetbeni segítségben (lakás, ételmezés, tankönyv) részesüljenek. Ezt a segítséget csak azok kapják, akik erre való jogosultságukat kétségtelenül igazolni tudják, tekintet nélkül arra, hogy katonák voltak-e vagy sem. [...] Az összeg kölcsön természetű, a melyet a segített hallgatók akkor lesznek kötelesek visszafizetni az államnak, a mikor saját keresetükből tehetik.”⁷⁵

⁷³ Uo. 1919. június 11-i III. rendes bizottsági ülés. – Varjasról és a kommün alatti tevékenységéről: SZABÓ, 2016. 23–27.

⁷⁴ Új tanárok az egyetemen. *Az Est*, 1919. április 9. 6. – Ugyanakkor a budapesti tudományegyetem bölcsészkarai bizottsági ülésén Beke Manó szóba hozta: „[...] azt az elvi jelentőségű mozzanatot a legutóbbi egyetemi kinevezéseknél, hogy nagy elfoglaltságú, vezető és adminisztratív állású férfiakat neveztek ki egyetemi tanárnak. Nézete szerint ez az összeférhetetlenségnek egy magasabb, nem materiális neme, s – bár bizonyos, hogy nagy szükség van a kinevezettek más irányú munkájára is – ez a kapcsolat nem kívánatos; az egyetemi tanár funkciójának kell, hogy éljen, az állás más súlyos, nagy felelősségű funkciót nem bír el.” Javaslatát elfogadták. ELTE Lt. 8/a. 23. köt. 1919. május 13-i I. rendes bizottsági ülés.

⁷⁵ A főiskolai hallgatók tanulmányi segítése. *Budapesti Hirlap*, 1919. március 23. 7. – LADÁNYI, 1965. 159–160.

Kommunista felsőoktatás-politika

Debrecen a kommün időszakában mindössze egy hónapig maradt magyar felségterület. Ezalatt azért maradt idő arra, hogy Bernolák Nándor, Illyefalvi Vitéz Géza és Haendel Vilmos jogászprofesszorokat őrizetbe vegyék és Budapestre hurcolják. Az egyetem teológiai kara pedig – Ferenczy Gyula professzor javaslatára, akit emiatt 1920 júliusában állásvesztésre ítélték – táviratot intézett a Tanácsköztársaság vezetőihez, melyben a „dolgok új rendjét” mint a „Názáreti által hirdetett, az emberiség által várt istenországot” üdvözölte.⁷⁶ Kunfi miniszter már a Tanácsköztársaság előtt, 1919 februárjában megbízta Dienes Pált, hogy matematikai és természettudományi kart szervezzen az egyetemen, ez azonban a román megszállás miatt megghiúsult. Az 1918/19. tanév debreceni rektora, Kiss Géza május végén részt vett Ferdinánd román király nagykirályi fogadásán, ráadásul helytelenítette, hogy a kolozsvári professzorok nem tették le a hűségesküt a román uralkodóra. Mindezért 1920 júniusában felfüggesztették állásából, majd 1920 decemberében – 1920. január közepi hatállyal – megfosztották professzori rangjától és damnatio memoriae-vel (emlékének törlésével) büntették: nevét minden almanachból törölték, a rektorok és a dékánok felsorolásakor a „rektor/dékán neve töröltetett” kitétel szerepelt e helyett. (Kiss már a fegyelmi eljárás előtt Romániába költözött, ahol szenátor és kisebbségügyi szakértő lett...)⁷⁷

A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztossága élén az új fejleményeket egyre kritikusabban szemlélő Kunfi Zsigmond maradt, mellette 1919. április 3-ától addigi helyettese, Lukács György, valamint Szabados Sándor és Szamuely Tibor is népbiztosi címet kaptak. Így június 24-ig – a mindent felforgatni vágyó szándékokat és a kaotikus viszonyokat tükrözve – egyszerre négy vezetője volt a tárcának... Ezután a kommün bukásáig az 1918 októberétől a katonatanácsok szervezésével

⁷⁶ A debreceni református hittudományi kar üdvözlőlevele a Tanácsköztársasághoz. *Népszava*, 1919. május 29. 10. „Kivonat a debreceni magyar tudományegyetem református hittudományi karának 1919. március 26-án tartott VI. rendes ülése jegyzőkönyvéből: Dr. Ferenczy Gyula indítványozza, hogy a debreceni tudományegyetem hittanszéki kara a Magyar Tanácsköztársaság elnökét, Garbai Sándort, úgyszintén a közoktatásügyi népbiztosát, dr. Kunfit ez első ülés alkalmából hódolattal köszöntse, a dolgok új rendjét, mint a názáreti által hirdetett, az emberiség által várt istenországot üdvözölje és annak megvalósítására, megszilárdítására a maga készségét is följánlja és nyilvánítsa és a Tanácsköztársaság vezető férfait mindenben támogatja. – Karunk ezt az indítványt egyhangúan lelkesedéssel fogadja és annak megvalósítására, a dékánt [Lencz Géza] azzal bízva meg, hogy ezt az üdvözlőt a helybeli néptanács vezetőinél is tolmácsolja.”

⁷⁷ Debrecen, 2012. 59–60. (a fejezetet Mudrák József és Király Sándor írta), 120. (e részt Fekete Károly jegyezte) és 145. (e fejezetet Hollósi Gábor és P. Szabó Béla munkája.) – Kiss Gézaról vö. ROMSICS, 2018. 256–257.

kétes dicsőséget szerzett Pogány József töltötte be e tisztséget (helyetese a tudomány és a felsőoktatás átalakításában felettebb aktív Lukács György maradt).⁷⁸

A népbiztosság főiskolai csoportjának vezetője, Fogarasi Béla 1919. április 6-án *A kommunizmus és az egyetem* címen tartott előadásában közölte: „[...] nem szabad semmit sem átmentenünk a régi világ csődöt mondott eszméiből és eszközeiből. A marxizmusnak nagyon primitív értelmezése volna az, amely csupán a gazdasági újításokkal akarna segíteni a bajokon. Az elvi marxizmus változtatást nem tűr. De éppen ezért a pusztán anyagi újjáalkotással együtt át kell alakulnia az egész eddigi ideológiának is. A régi világ emberelnyomó formái között – a zsandárság és a bürokrácia mellett – ott volt az egyetem is. Ezer formalitásával, mintegy szimbólumaként a régi rezsimnek, engedelmes szolgahadat nevelt a kapitalisztikus életfölgóság számára. Egyáltalában nem másodrendű kérdés, hogy milyen legyen a kommunista társadalom egyeteme. Nem elégedhetünk meg pusztán személyi változásokkal. Az egyetem eddig két föladatnak akart egyszerre eleget tenni: a szakmunkás- és tudós-képzésnek. Egyiket sem bírta megvalósítani.”

Éppen ezért választották volna ketté a tanár- és a tudós-képzést. Az univerzitás – folytatta Fogarasi – „Tudósokat sem képzett ki eddigi alacsony nivója mellett, de még csak lelkiismeretesen elkészült szakmunkások se kerültek ki falai közül. A kommunista társadalom egyeteme szétválasztja ezt a kettős föladatot. Egyfelöl alapos tudása szakmunkásokat fog kiképezni és bele fogja oltani az új generációba a kommunista világfölgóságba való bekapcsolódásának átérzését is. Másik – ettől elválasztott – föladata lesz a tiszta tudomány művelése.”⁷⁹ A Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről szóló júniusi jelentésben is hangsúlyozták: „A tervnek, amelyet a népbiztosság most a főiskolák szervezésére kidolgoz, vezető eszméje a szakoktatás és a tudományos kutató munkára való nevelés olyan elhatárolása, hogy egyrészt a fontos specialisták szaknevelése rendszeresen történhessék, másrészt a tudományt művelő és tudósokat képző kollégiumok keretében módjukban legyen a tudomány valódi képviselőinek gond és teher nélkül a szükséges eszközök birtokában művelni és fejleszteni szakjukat, és egy következő nemzedéket igazi tudományos szellemben nevelni.”⁸⁰

⁷⁸ Minderről és a Tanácsköztársaság kulturális politikájáról bővebben: UJVÁRY GÁBOR: „*Iszonyatos csönd az egész országon: siralomház csöndje*” – *A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája*. (Megjelenés előtt álló kézirat.) – Kinevezéseikről: *Hivatalos Közlöny*, 1919/13. (március 27.) 131., 1919/15. (április 10.) 143. és 1919/28. (július 3.) 221.

⁷⁹ *A kommunizmus és az egyetem*. *Népszava*, 1919. április 11. 11.

⁸⁰ PETRÁK–MILEI, 1959. 212.

A jogi karokon és akadémiákon viszont szüneteltették a vizsgáztatást – ezzel az oktatást is⁸¹ –, többek között arra hivatkozva, hogy az igazságos kommunista társadalomban nem lesz szükség a burzsoá csökevénynek értékelt jogtudományra. A jogászfújással „megnyugtató” közölték, „[...]” hogy mindenkinek módjában lesz az új társadalom szükségleteinek megfelelő oly ismereteket szerezni, melyek egyrészt az eddig szerzett ismeretek kiegészítésére fognak szolgálni, másrészt rövid előtanulmány után képessé teszi őket a szociális társadalomban produktív munka elvégzésére.” Egyben figyelmeztették őket, hogy „[...]” amennyiben főiskolai képzettségű munkaágakban akarják magukat továbbképezni, már most más főiskolákba vagy karokra lépjenek át. [...] Az előhaladottabb korú, valamint idősebb évfolyamú joghallgatóknak a népbiztos módot fog nyújtani, hogy a társadalomtudományi oktatásban részesüljenek, továbbá olyan tanfolyamokat állít föl, amelyek elvégzése őket a szocialista társadalomban hasznos munkára fogja képesíteni.”⁸²

Mindennek persze az lett a következménye, hogy miként a diktatúra utolsó napján – amikor a kommün vezetőinek többsége már Bécs fele tartott – egy „orvostanhallgató elvtárs” (már a numerus clausust is javasolva) megjegyezte: „A népbiztosság igen helyesen egy rendeletben eltiltotta bizonyos szakmákban a tanoncfölvételt. Ezt az elvet végre kellene hajtani az egyetemen is és így elsősorban az orvosi fakultáson kellene kezdeni. A sok pályavesztett ügyvéd, teológus, bíró, bankhivatalnok egyszerűen mind orvos akar lenni. Különösen az idősebbek rohannak erre a pályára. Ezekből orvos lehet, jó orvos azonban aligha.”⁸³ A teológusokat nyilván azért hozta szóba, mivel a hittudományi karok – Budapesten a katolikus, Debrecenben a református – működését felfüggesztették, ám az egyházak a saját költségükön továbbra is fenntarthatták volna azokat. Persze az illetékesek is tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy ez már azért sem lehetséges, mert az egyházakat szinte a teljes vagyontuktól megfosztották...

⁸¹ Uo. 94. – Az egyetem reformja. *Az Ujság*, 1919. április 3. 5. „Lukács György közoktatásügyi népbiztos-helyettes március 31-én keltezett 2. K. N. számú rendeletével elrendelte, hogy valamennyi tudományegyetem jogi karán, valamint minden jogakadémián az összes vizsgálatok az átszervezés befejezéséig és az új tanulmányi rend végleges megállapításáig szüneteljenek.”

⁸² Jogászok a szocialista társadalomban. *Népszava*, 1919. április 10. 6.

⁸³ A túlzóúfolt egyetem. *Népszava*, 1919. augusztus 1. 5–6, az idézet: 5. – Ugyanerről a problémáról szólott Beke Manó is a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának „bizottsági ülésén”, s „a változott viszonyok alapján – nevezetesen, hogy ma már különösen a pályát változtatott volt joghallgatókra (és teológusokra) kell tekintettel lennie a karnak, különösen a matematikai és természettudományi szaktanulmányokban támogatni őket, ha bárcsak főbb irányítással is”, indítványozta, hogy a kar tartson nyári pótszemesztert, „ha kell s ha elég számmal jelentkeznek a volt teológiai és jogkari hallgatók (esetleg katonák)”. Végül nem fogadták el a javaslatát. ELTE Lt. 8/a. 23. köt. 1919. május 13-i I. rendes bizottsági ülés.

1919. március 22-én a hallgatók autonómiáját és a tíztagú diákdirektórium megalakulását ünnepelték.⁸⁴ A március 25-i lapokban megjelent híradás pedig arról tudósított, hogy: „A szocialista diákok szervezete, illetve direktórium [melynek képviselői Kunfi népbiztosnak átadták a memorandumukat] még tegnap lefoglalta az összes menzákat és főiskolai segítő egyesületeket, valamint egyéb jóléti intézményeket, amelyekbe a direktórium két-két tagját delegálta. A szegény főiskolai diákok háromszáz koronás havi segítségét pénzben vagy természetben a direktórium folyósítja. A szocialista diákok szervezete elhatározta, hogy szikratáviratot küld a világ összes diákságának, amelyet értesít arról, hogy tanácsköztársaság alakult Magyarországon, és felszólítja a különböző nemzetek diákjait, tömörüljenek szocialista diákszervezetbe, és hogy saját országukba[n] is segítsék diadalra a proletárdiktatúra ügyét.”⁸⁵ Nem sokkal később viszont már e szervezet – amelyről a „közoktatásügyi népbiztossághoz ismételt indokolt panaszok érkeznek” – feloszlásáról tudósítottak. Leszögezték: „A félreértések és visszaélések megszüntetése végett a népbiztosság ezeknek a direktóriumoknak (pl. műegyetemi direktórium), úgyszintén a szocialista diákok szervezetének intézkedési jogkörét minden irányban fölfüggeszti. A főiskolai és egyetemi hallgatók a jövőben kulturális és tanulmányi érdekeik istápolására az anyaszakszervezetekben fognak tömörülni, mint az egyes szakszervezetek ifjúmunkás csoportjai. (Például a medikusok az orvosok szakszervezetében.)”⁸⁶

⁸⁴ Autonómiát kaptak a diákok. *Az Ujság*, 1919. március 23. 6–7. A régi képviselőház üléstermében Dienes Pál szól az ifjúsághoz a „[...] közoktatásügyi népbiztosság kiküldöttjeként. Bejelentette, hogy a diákság képviselőivel történt megállapodás alapján megalakult a diák-autonómia főszerve; Lukács György népbiztoshelyettes megbízásából megalakították a diákok tíztagú direktóriumát. Felhívta a diák-direktóriumot, hogy rögtön kezdje meg működését, s első lépése az legyen, hogy foglalja le az összes diákjóléti intézményeket.” Az elnök, Simai Miklós mérnökhallgató felolvasta azt a felhatalmazást, amely alapján a direktórium „[...] vegye át nyomban leltárilag az összes főiskolai egyesületek vagyonát. Bejelentette, hogy több egyesületet már le is foglaltak s a diákügyek intézésére ma harminctagú bizottságot alakítottak. A direktórium megkérdezése nélkül a fakultások nem dönthetnek gazdasági és szociális kérdésekben. Csupán tanulmányi kérdésekbe és tanárok kinevezésébe nem szól bele a direktórium. Megállapodtak abban is, hogy a felekezeti egyesületeket örökre számúzik az egyetemről, az Egyetemi Kört és a többi egyesületet, amelyek nem kívánatosak, egyelőre felfüggesztik. A diákdirektórium hatásköre a középiskolákra is kiterjed. [...] Majd a határozati javaslatot terjesztették elő, a melyben kimondják a budapesti szocialista diákok szervezetének megalakulását. A határozat alapján táviratot intéznek a külföld szocialista diákságához s felszólítják, hogy szervezkedjék. [...] Követelik, hogy állami diáktelepek, menzák, napközi otthonok létesítenek, fogyasztási szövetkezetek alakíttassanak, ahol a diákok ruhájukat, tankönyveiket beszerezhetik, a teológiai fakultás vétessék ki az egyetemről, az alsó- és középfokú iskolákban töröljék el a vallásoktatást. A határozati javaslatot egyhangúlag elfogadták [...]”

⁸⁵ Kunfi népbiztos a diákokhoz, *Pesti Napló*, 1919. március 25. 5. – Vö. A szocialista diákok a közoktatási népbiztosnál. *Népszava*, 1919. március 25. 10.

⁸⁶ A szocialista diákok szervezetét fölsozlatták. *Népszava*, 1919. április 27. 9. – PETRÁK–MILEI, 1959. 100.

Mivel a középiskolákban az év végi osztályzást és az érettségit eltörölték – helyükbe a megfélelt vagy meg nem felelt minősítés, illetve egyszerű végbizonyítvány került – már képesítésre sem volt feltétlenül szükség az egyetemre vagy a főiskolára a beiratkozáshoz.⁸⁷ Tervezték, hogy a kiváló szakmunkások mindenféle középiskolai előképzettség nélkül is bekerülhessenek a felsőoktatási intézményekbe, s az egyetemi előadásokat bárki látogathassa.⁸⁸ Emiatt Fináczy Ernő szerint: „Vegyesebb társaságot még nem láttunk falaink közt, mint az a hallgatóság volt, mely a proletárdiktatúra idején egyes új tanárok előadásait előzönlötte. Volt köztök iskolásfiú és iskolásleány is. Már-már azt kellett hinnünk, hogy az egyetem valamiféle szabad líceum vagy a felsőbb leányiskolának egy neme.”⁸⁹

A budapesti tudományegyetem élére a Galilei Kör korábbi rendszeres előadója, a nemzetközileg is ismert matematikus, Dienes Pál került, a már az elnevezésében is beszédes politikai megbízotti titullussal, mellette egy „karközi bizottság” működött. Dienes sógornője, (Dienes-)Götz Irén lett az első női professzor Magyarországon – ahogy korábban Kunfi sógora, Rónai Zoltán is egyetemi katedrához jutott...⁹⁰ A dékánokat – akik csak a kari bizottságokkal együtt intézhettek bármilyen ügyet –, a tanárokat, sőt, még a tanszéki segédszemélyzetet is a kormányzat nevezte ki, így az egyetemi és a kari tanácsok korábbi szerepe és hatásköre megszűnt.⁹¹ Az univerzitás alkalmazottjaiból bizalmi testületeket alakítottak, amelyek „a személyzet érdekeit úgy az intézmény (intézet, klinika) vezetőjével, mint a kívülállókkal való érintkezésben” is képviselték, valamint részt vettek „az illető intézet adminisztrációjának vezetésében”, és felelősek voltak azért, hogy „az üzem vezetésében a szocialista szempontok teljes mértékben érvényre jussanak”.⁹²

Május 3-án arról is rendelkeztek, hogy a főiskolai tankönyveket és jegyzeteket be kell jelenteni, „minden ilyenemű munka magánosok által való forgalomba hozatala és értékesítése be fog szüntettetni”.⁹³ Mint láttuk, a hallgatói szervezeteket, még a Szocialista Diákok Szervezetét is föloszlatták, a főiskolai ifjúmunkás csoportokba

⁸⁷ PETRÁK–MILEI, 1959. 84.

⁸⁸ LADÁNYI, 1965. 159.

⁸⁹ FINÁCZY, 1919. 111.

⁹⁰ Az újjászervezett egyetem. *Pesti Hirlap*, 1919. április 7. 7. – Az első magyar egyetemi tanárnő előadása. *Pesti Hirlap*, 1919. április 10. 6. – Az első magyar egyetemi tanárnő előadásán. *Az Est*, 1919. április 10. 3.

⁹¹ „A közoktatásügyi népbiztosnak 1919 évi 84.642. számú rendelete a budapesti tudományegyetem ideiglenes szervezetéről és ügyviteléről”, április 24-i keltezéssel: *Hivatalos Közlöny*, 1919/20. (május 8.) 175–176.

⁹² A június 15-i rendeletet közli: PETRÁK–MILEI, 1959. 105–108., az idézet: 106–107.

⁹³ Uo. 1919/22. (május 22.) 189. – Vö. Fegyelmi eljárás a tudomány egyetemen. *Pesti Hirlap*, 1919. október 16. 5.

olvasztották, és nagy hangsúlyt fektettek az egyedül üdvözítőnek tekintett marxista(-leninista) szellemű nevelésre. Hogy ez mit is jelentett, pontosan – egy-két kivétellel – még a kommün vezetői sem tudták. Mint az imént idézett Fogarasi Béla 1959-ben „önkritikusan” bevallotta: „[...] a Tanácsköztársaságnak nézetem szerint eddig nem eléggé méltányolt érdeme az elméleti, népgazdasági, filozófiai megalapozásra való törekvése volt. Természetesen nem sajátítottuk még el eléggé a leninizmust ahhoz, hogy a legbonyolultabb napi politikai kérdésekben is mindig helyesen tudjunk eljárni, de azt hiszem, hogy a marxizmus általános ismerete alapján olyan területeken, mint a kultúrpolitika, sikerrel lehetett a munka alapjait lerakni. [...] a társadalomtudományok terén, ahol az egyetem és a tudományos élet a legelmaradottabb volt, a Tanácsköztársaság igénybe vette a Társadalomtudományi Társaságból, a Galilei-körből, a Huszadik Század gárdájából a Tanácsköztársasághoz csatlakozott erőket, akik vagy már marxista szellemben nevelkedtek, vagy pedig a leggyorsabban igyekeztek azt elsajátítani.”⁹⁴

E gondolatkör jegyében – a moszkvai munkásegyletem mintájára – 1919. május 3-án nyitották meg a káderek képzését szolgáló Marx–Engels Munkásegyletemet, melynek hallgatói kizárólag a proletárok közül kerülhettek ki – őket a délutáni munka alól is mentesítették.⁹⁵ Az intézmény megnyitóján Fogarasi Béla „Kifejtette, hogy égető szükség van a proletáriátus teljesebb öneszméletére és hogy a munkásegyletem ennek a célnak szolgálatában áll. A munkásegyletem programja a Marx programja: a munkásmozgalom egyesítése a tudománnyal. Képesítenie kell és képesíteni fogja a proletáriátust arra, hogy élni tudjon a hatalommal. A munkásegyletem hallgatóinak, a proletárállam jövő vezetőinek át kell itatniok magukat a szocialista tudomány

⁹⁴ FOGARASI Béla: A Tanácsköztársaság tudományos és kulturális politikájáról. *Magyar Tudomány*, 1959/4. 179–182., az idézet 181. (erősen dogmatikus szemléletű emlékezés).

⁹⁵ A Forradalmi Kormányzótanács már március 28-án határozott róla, hogy „a szocializmus állami propagandájának céljaira munkásegyletemeket és a középfokú oktatás keretében előkészítő tanfolyamokat létesít, s ennek megszervezésére biztos minőségben Szabados Sándort küldötte ki”. *Hivatalos Közlöny*, 1919/15. (április 10.) 143. – PETRÁK–MILEI, 1959. 201–202. – „Hallgatókul proletárszervezetek (munkás- és katonatanácsok, párt- és szakszervezetek, gyári munkásellenőrző tanácsok) ajánlása alapján forradalmi szellemű, kommunista világnézetű fizikai munkások vehetők fel, akik már 1918. évi október 31-ike előtt valamely osztályharc alapján álló munkásszervezet tagjai voltak. E munkásegyletem nyilvános előadásait minden felnőtt proletár hallgathatja. Ezek látogatásához elegendő a párt- vagy szakszervezeti igazolvány. [...] A Munkásegyletem ügyeiben illetékesek: a szabadoktatás állami propagandájának vezetője, Szabados Sándor népbiztos [...], a Munkásegyletem vezetője: Fogarasi Béla [...], a természettudományi fakultás vezetője: Dienes Pál [...], a munkástovábbképző tanfolyamok vezetője: Bresztovszky Ede [...] a Munkásegyletem adminisztratív vezetője: Vikár János [...]” Felhívás a Marx–Engels-munkásegyletemen való jelentkezésre. *Pesti Napló*, 1919. május 1. 7., illetve: Fölvívás a Marx–Engels-munkásegyletemen való jelentkezésre. *Népszava*, 1919. május 3. 10. – A délutáni munka alóli felmentésről szóló, július 13-i rendelet: PETRÁK–MILEI, 1959. 110.

szellemével és el kell juttatniuk a tudományt proletártestvéreikhez. A munkásegyletem első félévében kell megszerezni azokat a tapasztalatokat, amelyek a tanítás módszerének kiépítéséhez szükségesek.

Dienes Pál, a munkásegyletem természettudományi fakultásának vezetője, megnyitó beszédében azt mondta, hogy a proletariátusnak birtokába kell vennie a tudományt épp úgy, mint ahogy a termelő eszközöket birtokába vette. Ez a természettudományokra legelsősorban vonatkozik. Ha a proletariátus nem tanulná meg a természeti erők ismeretét, úgy a termelés irányításában újra a kiváltságos kasztra szorulna. Az eddigi helyzet, amely a természeti erőkön való uralmat is a kizsákmányoló keveseknek tartotta fenn: erkölcstelen volt. A munkás elméje nagyon is fogékony a természettudományok iránt. A helyes módszerét annak, hogy miképpen kell nagyszabásúan megszervezni a munkások természettudományi oktatását, a munkáshallgatóság összessége, az ő eleven és termékenyítő érintkezésük az előadókkal fogja megadni.”⁹⁶

A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. júniusi jelentése mindemellett kiemelte, hogy a „három főiskolai jellegű kereskedelmi szakiskolát (Keleti Akadémia, Világkereskedelmi Akadémia, Kereskedelmi Akadémia) pedig tananyagainak, oktató személyzetének és hallgatóságának megrostálása után közgazdasági iskolává szervezte át”. A budapesti tudományegyletem bölcsészkaráról megállapította, hogy az autonómiájának örve alatt „nem egy tanszékét egészen érdemtelen és tudományosan teljesen jelentéktelen egyénekkel töltötte be”, ezért a népbiztosság „szükségesnek látta, hogy e kar tanító személyzetének nagy részét” az oktatástól eltiltsa és „egyelőre megbízott előadókkal helyettesítse”. Persze „az orvosi karon és a műegyletemen is eltávolítottak egyes tanárok” – a jogi karon és a jogi akadémiákon csak azért nem, mert azokon nem is folyt oktatás.⁹⁷

A Tanácsköztársaság kulturális politikájának értékelése

A rendkívül gyors és indokolatlan változtatásokat többen is kritizálták. A kiváló szónokként is ismert szociáldemokrata pártvezető – ekkoriban a *Népszava* felelős szerkesztője – Weltner Jakab az egységpárt (a Magyarországi Szocialista Párt) június 12–13-i kongresszusára időzítve, általánosságban szólt a kételyeiről: „A fiataloké a jövő és botorság volna a tehetséges fiatalokat koruk miatt bárhonnan kizárni. Azt hiszem azonban, hogy a proletárdiktatúra túlságosan figyelembe vette azt a krisztusi

⁹⁶ A munkásegyletem megnyitása. *Az Ujság*, 1919. május 4. 6.

⁹⁷ PETRÁK–MILEI, 1959. 211–213.

mondást: »Eresszétek hozzám a kisdedeket«. A hivatalokban és a termelés csaknem minden ágában a tehetségtelen fiatalok rengeteg bajokat okoznak. Igaz, hogy a kapitalizmus lehetetlenné tette a tömegek nevelését. De ez nem jelenti azt, hogy fontos pozíciókat analfabétákkal kell betöltenünk. A termelés és a hivatalos iroda nem előkészítő iskola. [...] A sok fölösleges irka-fírka miatt egyre jobban megduzzad az ügyeik elintézésére várók tömege. [...] a proletárdiktatúra nem azért kergette el a régi rendszer embereit, hogy rosszabbakat tegyen a helyükbe, hanem az volt a célja, hogy a proletárhivatalnokokkal a gyors és igazságos elintézés, a megértés szellemét vigye az osztályuralom volt hivatalaiba.”⁹⁸

Ugyanekkor mondta ki az ítéletet a kommün kulturális és tudománypolitikájáról annak egyik irányítója, az akkor még népbiztosként tevékenykedő – ám a részben általa kiépített rendszerrel és önmagával is meghasonlott – Kunfi Zsigmond. „A szellemi élet, kultúra, tudomány, irodalom és művészet terén – állította – az erőszak alkalmazásának helye egyáltalán nem vagy csak a legkisebb mértékben és végső szükség esetén lehet. Szerintem a tudományos, irodalmi és művészeti élet a szabadságnak egy bizonyos légköre nélkül ki nem fejlődhetik: a proletariátus diktatúrájának ebben a tíz hetében minden szellemi és tudományos élet abszolút pangása észlelhető, rémület ül azokon az embereken, akiknek produkálni kellene és tudnának is, [...] valóságos szellemi bénaság ül minden szellemi munkán és ez olyan dolog, amelyet nincsen okunk fönntartani. Ezen a diktatúra terén olyan alkalmazását tartom szükségesnek [sic!], amely a szellemi munkás számára sokkal nagyobb szabadságot biztosít, mint aminőt az eddigi intézkedések biztosítottak.”⁹⁹

Bár Rákosi Mátyás és Lukács György másnap keményen támadták e mondatokat,¹⁰⁰ Kunfi bírálata teljesen indokolt volt. Miként a kommün alatt egyetemi tanárrá kinevezett,

⁹⁸ WELTNER Jakab: A szocialista pártgyűlés. *Népszava*, 1919. június 12. 2.

⁹⁹ A pártgyűlés első napja. *Népszava*, 1919. június 13. 5.

¹⁰⁰ Rákosi szerint a diktatúra enyhébb kezelése csak gondot okozna: „A magyar proletárdiktatúra módszere nem lehet más, mint elsősorban a föltétlenül szükséges termelési eszközök kisajátítása. Minden egyéb sallang, minden egyéb kifogásolni való vagy túllépése az elveiknek, elsősorban rajtunk kívül eső okokból keletkezett. Itt elsősorban azokra az akasztófákra és az úgynevezett vérengzésekre gondolok, amelyeket itt egyesek fölhoztak. Erre vonatkozólag csak azt mondhatom, hogy a magyar proletariátus diktatúrájának módszere a defenzíva volt. [...] Ami történt, föltétlenül szükségesség volt és kizárólag burzsoázia provokálásának ellenhatásként történt. [...] Ha visszavonjuk osztályharcú vonalainkat, a burzsoázia diadalittasan fog utánunk özönlenni. Nagyon csodálom, hogy éppen Kunfi elvtárs az, aki a saját szomorú tapasztalatain nem okul. [...] Semmi néven nevezendő engedményt visszafelé abban az irányban, ahogy Kunfi elvtárs azt nekünk javasolta, nem tehetünk, azt nem tarthatjuk jónak, annak az eredménye éppen az ellenkezője lesz annak, amit Kunfi elvtárs talán jóhiszeműen elgondolt. Kérem, hogy semmi néven nevezendő engedményhez ebben az irányban ne adják oda magukat. (Éljenzés és taps.)” Lukács György szerint pedig: „A proletárforradalmak önmaguknak való kritizálása azt jelenti, hogy az

emiatt annak bukása után méltatlanul meghurcolt Babits Mihály *Magyar költő 1919-ben* című esszéjében emlékezett: „Kísértetes idők voltak ezek! [...] Irtózatos pusztulást hoztak minden magyarságra, nagyobbat mint a tatár, nagyobbat mint Mohács, nagyobbat mint a világháború! [...] A Tömegek Diktatúrája dúlt. Fojtó, iszonyatos csönd az egész országon: siralomház csöndje. [...] Evangéliumot hirdettek s Apokalipszis jött... Itt voltak újra: a népek Kivetettjei; a kultúra Blazírtjai; a rajongó és okoskodó zsidók. Tabularasát akartak csinálni... s egy új, ezer esztendő középkortól féltünk. Új civilizációt ordítottak s már romboltak mindent, amit a háború meghagyott. [...] ha azt mondjuk: »a jog burzsoá fogalom«, ha a forradalom egyetlen törvényét emeljük e fölé – azaz az önkény egyetlen törvényét – az már a káosz: teljes lerombolás, újrakezdése az épületnek, melyet kerek kétezer esztendő kellett: építeni! Lehet-e még egyszer fölépíteni? S érdemes-e? ahol az utód minden pillanatban mást gondolhat, s ledöntheti.”¹⁰¹

Kunfi és Babits szavai – s még számos más, olyanoktól származó kritika alapján, akik kezdetben támogatóan vagy semlegesen viszonyultak a Tanácsköztársasághoz –, valamint az előzőekben bemutatott tények ismeretében határozottan vissza kell utasítani azt a manapság ismét lábra kapó, újbaldali, revizionista értékelést, miszerint a kommün és a kulturális élet akkori vezetőit csak a humanista idealizmus vezette volna. Nem igazolhatóak azok a kijelentések, hogy a tanácsköztársaság kulturális és tudománypolitikusai szépet és hasznosat álmodtak, csak a végrehajtásba csúszott némi hiba...¹⁰² A korábban dicsőségesnek nevezett 133 nap hamisítatlan diktatúra

a mozgalom, amely a proletariátust folyton nagyobb erővel kényszeríti a forradalomba, nem tűri, hogy a forradalom élén állók egyéni hangulatokból, szentimentalizmusból vagy bármiféle okokból szem elől tévezzék azt az öntudatot, amely a proletariátust, az egész világ proletariátusát vezeti. Ugyanide vonatkozik az a kérdés is, amely az úgynevezett kisebbségre vonatkozik. Igenis hangsúlyozzuk, hogy a proletárdiktatúra a kisebbségek uralma. De ki ez a kisebbség? Ez a kisebbség az öntudatos szervezett munkásság, amely az összes dolgozók érdekében, amely dolgozók a maguk érdekeit még nem ismerték föl, gyakorolja ezt a diktatúrát. Tiltakoznunk kell az ellen, hogy olyfajta kritikának adassék meg a szabadság, amely arra alkalmas, hogy a kevésbé öntudatos részekben ellenforradalmi érzéseket idézzon elő. Itt a legélesebb különbséget kell tenni aközött a kritika között, amely megengedett és meg nem engedett. Nem kell a tudományt és művészetet féltetni. Fognak azok fejlődni, ellenben megengedhetetlen, hogy a burzsoá szervezetek, az oktatás és sajtó ne a proletariátus érdekeit szolgálja, hogy az eddigi burzsoá intézmények ne a proletariátus szervezeteivé váljanak.” A pártgyűlés második napja. *Népszava*, 1919. június 14. 5–6.

¹⁰¹ BABITS Mihály: *Magyar költő 1919-ben*. In: *Uő.: Tanulmányok, esszék*. Budapest, Kortárs, 2005. 433–454., az idézet: 440., 443–445., 451.

¹⁰² Ezen nézetek legjellemzőbb példái: *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Szerk. EGRY Gábor. Budapest, Napvilág, 2018. Rövid, tematikus cikkei gyakran érintenek kulturális kérdéseket, olykor a Tanácsköztársaság intézkedéseit helyeslő vagy mentegető módon. Az egyetempolitikáról: 64–65. és 149–150. – DENT, Bob: *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Budapest, Helikon, 2019. A kötet szintén elsősorban a pozitívumokat emeli ki; a felsőoktatást csak egészen röviden érinti: 290–291.

volt, s bizony a szellemi-oktatási területen is – jó néhány pozitív intézkedése dacára – a 20. századi magyar történelem egyik mélypontja lett.

A hatalmat a proletariátus nevében gyakorló párt vezetői jórészt olyan, magukat korábban háttérbe szorítottak érző középosztálybeliekből kerültek ki, akik tudományosnak vélt, torz elképzeléseik alapján rendkívül türelmetlenül, a fizikai és a szellemi terror eszközeivel igyekeztek az egész társadalmat gyökeresen átalakítani. Az a jelenség pedig, hogy körükben az izraelita származásúak aránya jóval több, mint a tízszerese volt a zsidók lakosságon belüli részesedésének, a kor társadalmának közgondolkodásában azt eredményezte, hogy a Tanácsköztársaságot igen széles körben nevezték és ítélték – kétségtelen leegyszerűsítéssel – zsidóuralomnak.¹⁰³ Ez még akkor is így volt, ha sokan tisztában voltak vele, hogy a kommün hangadóinak döntő többsége az ateizmus és a proletár nemzetköziség szellemében megtagadta a saját hitét: az izraeliták esetében a zsidóságot. Akkoriban ugyanis – ennek ellenére – szinte mindenki számon tartotta, ki melyik felekezet tagjaként született. Emiatt a keresztény magyar értelmiség és a közvélemény döntő többségének – ma már tudjuk: az ennél sokkalta bonyolultabb folyamatokat leegyszerűsítő, az árnyalt megközelítést elvető – reakciója és magyarázata az volt, hogy a gazdasági és a kulturális élet kulcspozícióit a 19. század végére, a 20. század elejére elfoglaló zsidóság immár a politikai irányítást is magához szeretné ragadni.

¹⁰³ A két világháború között ez általános vélekedés volt. Néhány jellemző, korabeli megnyilvánulásról hoz jó példát (több, a kötetben szereplő, hasonló dokumentum mellett): CSONKA–FIZIKER, 2019. Cinkota község direktóriumának 1919. június 19-i határozatában tiltakoztak településük területén Weltner József bármilyen politikai megbízása ellen, mondván: „Weltner József elvtárs politikai ténykedése oly sajtáságos megnyilvánulása, hogy még a legjámborabb keresztény is a legerősebb antiszemita lesz.” Uo. 195. – Rákoscabán egy június végi népgyűlés kezdetén a „»le a zsidókkal«, »le a tanácsrendszerrel«, »ma vért iszunk« közbekialtással zavarták meg az előadót”, majd megtámadták a helyi vezetőket is, „de a Vörös Őrség mindaddig hősiezen kitartott, míg a budapesti terrorcsapata meg nem jelent”. Uo., 234. – Turáról a Pest megyei direktórium politikai ügyosztályának küldött jelentések (1919. július 7. és 9.) szerint „az emberek minden idegenben zsidót és rekvirálót látnak”, és úgy gondolják: „azok a zsidók, akik a múltban csak üzletből éltek, még mostan is ezeket folytatják, dugva is, meg nyíltan is, [...] nem dolgoznak, csak könnyen élnek és naploznak”. Uo., 283–284. – Egy gúnyversben pedig a „zsidó diktatúrát” és annak vezetőit pellengezte ki az ismeretlen szerző. Uo., 347–349.

Az ellenforradalom és a felsőoktatás (1919 őszétől 1920 tavaszáig)¹⁰⁴

A kevesebb, mint egy esztendő alatt bekövetkezett, az addigi állapotok teljes megváltozását eredményező folyamatok visszahatásaként 1919 őszén a felsőoktatás-politikát az egy évvel azelőtti állapotokhoz történő visszarendeződés szándéka vezérelte.¹⁰⁵ Ez persze – a körülmények gyökeres átalakulása miatt – csak részben valósulhatott meg. Az egyetemek és a főiskolák belső élete ismét az 1918 előtti klasszikus, Nyugat-Európában is elfogadott, Wilhelm von Humboldt nevével fémjelzett struktúrát követte. Az egyetemi autonómiát visszaállították, a kommün alatt elbocsátott tudósok újra elfoglalhatták katedráikat. Az akkor kinevezetteket viszont – többször kvalitásaikat sem figyelembe véve – eltávolították,¹⁰⁶ és megkezdődött a tanácsköztársaság alatt hivatalban maradt oktatói gárda és segédszemélyzet (sőt, a hallgatóság) politikai alapú igazoltatása is.¹⁰⁷ Ennek eredményeként azonban viszonylag kevés felfüggesztés vagy nyugdíjazás történt, de többeket figyelmeztetésben részesítettek. Néhány érintett pedig már a kommün bukásakor elmenekült Magyarországról (mint Dienes Pál, Hauser Arnold, Hevesy György, Mannheim Károly, Pólya György), okkal vagy ok nélkül tartva a felelősségre vonástól.¹⁰⁸

Az egyetemi ifjúsági szervezetek közül ugyan a régebbiek többsége újjáalakult, de az 1919 augusztusában és őszén a kormányok egyedül számottevő fegyveres erejét jelentő Egyetemi és Műegyetemi Csendőrzászlóaljok váltak igazán jelentőssé. Részben belőlük jöttek létre 1919-ban a bajtársi egyesületek: a minden felsőoktatási intézményben jelen lévő Turul, a kizárólag a Műegyetemen szerveződő Hungária, majd 1921-ben a katolikus ifjakat tömörítő Foederatio Emericana, amelyek – különösen az első kettő – a két világháború közötti magyar egyetemi életet radikálisan jobbol-

¹⁰⁴ Az 1919 őszi, illetve az 1920 első felében bekövetkezett változásokról itt csak röviden szólok; azokat bővebben a *Trianon és a magyar felsőoktatás* sorozat következő kötetében kívánom elemezni.

¹⁰⁵ Már augusztus 10-én megszületett a „magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek 4507/1919. eln. számú rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről”. *Hivatalos Közlöny*, 1919/33. (szeptember 11.) 284–285.

¹⁰⁶ A budapesti tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara például „arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy a március 21. óta történt összes kinevezések semmiek, és, illetve felülvizsgálat alá veendő”. ELTE LT. 7/a. 20. köt. 1919. szeptember 18-i rendes ülés.

¹⁰⁷ Az 1918–1919-es eseményekről, majd az 1919 augusztusa utáni igazoltatásokról a magántanárok vonatkozásában szakszerű összegzés: BÍRÓ Judit: *Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952.* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12.) Budapest, ELTE, 1990. 87–91.

¹⁰⁸ Az 1919 utáni kivándorlásról és a Magyarországot elhagyók nemzetközi érvényesüléséről: FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945.* Budapest, Gondolat, 2015.

dali és erősen antiszemita irányba terelték. Mindenféle baloldali ideológiát élesen elítéltek, ellenben a szociális kérdésekhez (különösen az 1930-as évektől) meglepő nyitottsággal közeledtek, így a Turulban és az Emericában még az illegális kommunistákkal rokonszenvező csoportok is alakultak.¹⁰⁹

Az 1919 utolsó harmadára és az 1920 elejére jellemző helyzetet kiválóan érzékeltette a jeles konzervatív történész, Angyal Dávid 1943-as emlékezése. A zsidó származású, fiatalon kikeresztelkedett Angyal 1919 elején a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékánjaként szállt szembe Kunfi Zsigmondnak az univerzitás autonómiáját sértő rendelkezéseivel, ezért aztán leváltották, majd 1919 őszén ismét őt választották a fakultás élére. Mindez azért is volt meglehetősen szokatlan, mert 1918 előtt – de még a két világháború között is – minden tanévben egymást váltották az egyetemi karok vezetői és a rektorok is. Angyal 1943-ra, mikor 86 esztendősen számot vetett életével, az akkori zsidóüldözések hatására részben visszatért zsidóságához. Ennek ellenére mintegy pozitívumként jelentette ki, hogy 1919 augusztusában „letört a Tanácsköztársaság és kezdődött a visszatérés a keresztény magyarság hagyományaihoz”. Majd így folytatta: „Az átmenet nem volt könnyű. Megkezdődött az egyetemen a zsidóüldözés. A proletárdiktatúrát Magyarországon általánosan zsidóuralomnak nevezték, mert valóban feltűnően sok zsidó tolongott a kommunista hivatalokban. Ez nagy visszahatást keltett. A zsidó egyetemi hallgatókat keresztény társaik nem akarták túrni az egyetemen, bántalmazták őket, néha igen súlyosan.”

Ugyanakkor több mint húsz év távlatából azt is megállapította: „Azt nem hallgathatom el, hogy a kormány erősen elítélte az egyetemi zavarokat. Huszár Károly, mint kultuszminiszter [1919. augusztus 15-től november 24-ig] erélyesen intézkedett is a zavar csillapítása végett. [...] Nagy volt a felháborodás a tanári karban azok ellen a kollégák vagy magántanárok ellen, akik a proletárdiktatúra alatt hivatalt vállaltak, vagy a rendszert szolgálataikkal támogatták. Az egész tanító személyzet köteles volt

¹⁰⁹ A bajtársi egyesületek történetét az utóbbi esztendőkből a legalaposabban Kerepeszki Róbert és Szécsényi András – elsősorban a Turulról született – tanulmányai és kötetei elemezték. Összefoglaló munkáik: KEREPEZSKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. – SZÉCSÉNYI András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Budapest, Gondolat, 2016. – Az Emericánról: UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. In: Uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, Ráció, 2010. 413–493. – Összegző jelleggel ld. még: LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. *Educatio*, 1995. 265–284. Ez erősen árnyalja korábban megjelent, igen komoly kutatásokat tükröző, ám meglehetősen pártos munkáját: Uő.: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben. 1919–1921*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 88.) Budapest, Akadémiai, 1979.

igazolni azt, hogy ilyen vádakkal nem gyanúsítható. A gyanúsak ellen megindult a fegyelmi vizsgálat. A karok indítványozták az eljárást, a tanács döntött abban, hogy megindítható-e az eljárás és, ha megindítható volt, a tanács ítélte, mint legfőbb fegyelmi hatóság. [...] Általában a tanács azt hitte, hogy meg kell szabadítani az egyetemet a szabadgondolkodóktól, a radikálisoktól. Ha ilyenekről kellett ítélnie, nem volt kíméletes. De általában méltányosságra törekedett.”¹¹⁰ Minderről 1920-ban is hasonlóan vélekedett. „Ez iskolai elején a közállapotok úgy alakultak – jelentette ki 1920. június 1-jén –, hogy egy egész évi egyetemi szünet már alig látszott kikerülhetőnek. Az egyetemi tanács csak két eshetőség között választhatott: vagy el kellett fogadnia a beiratkozás oly módját, mely nem egészen egyezett jogi felfogásával, vagy túrnie kellett volna, hogy az egyetem legalább egy évig zárva maradjon.” Végül „[...] azt a módozatot választotta, mely lehetővé tette a tanítást az évnek egy részében. [...] Amíg a tanulók igazolásának kérdése ily nagy nehézségeket okozott, a Karok az egyetemi szabályoktól követelt formában foglalkoztak a nyilvános és magántanárok igazolásával. Bizonyára rosszul esett mindnyájunknak az, hogy ítélkezni kellett oly férfiak felett, akik éveken át kollégáknak, a közös nagy célért való törekvésben bajtársaknak tekintettünk. Senki sem fogta fel ezt az ítélkezést a bosszúállás egy nemének, az egész eljárásnak célja csak az lehetett, hogy a jövőre nézve lehetetlenné tegye az egyetemen a legjobb nemzeti hagyományokkal ellenkező szellemnek terjesztését. [...] Szüksége volna az országnak a forradalmi szenvedélyek csillapodására, hogy összpontosuljon a figyelem a magyarság rendkívül veszélyes helyzetére.”¹¹¹

Angyal Dávid tehát nemcsak utólagosan értékelte nagyjából tárgyilagosan a helyzetet, hanem kortársi megnyilatkozásaiban is. Magánleveleiben már 1915 tavaszától egyre szkeptikusabban szemlélte a jövőt, és a történelmi párhuzamokra emlékeztetett. „Sötét felhők vannak egünkön. [...] Mindig eszemben van 1619, 1703, 1741, Napóleon kora és 1848. Vajon most kilábalunk-e? De ne tovább.” – „1526–1915. Azelőtt Rákos, ez előtt obstrukció. Tipikus jelenségek.”¹¹² 1917 februárjában már „új mohácsi vést” jósolt – mint bebizonyosodott, sajnos nem tévedett. (Mohácsot mint a pusztulás jelképét egyébként 1920-ban is felidézte, amikor a Kisfaludy Társaságban tartott előadásában figyelmeztetett a Mohács, illetve a Trianon előtti időszakok meglepő hasonlóságaira.)¹¹³ 1918. szeptember közepén pedig már teljesen apatikusan jelen-

¹¹⁰ ANGYAL Dávid: *Emlékezések*. S. a. r. és jegyz. CZIGÁNY Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971. 137–138.

¹¹¹ ELTE Lt. 8/a. 25. köt. 1920. június 1-jei dékán- és rektorektorokat választó ülés.

¹¹² Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: ELTE KK), Ms G 628. Angyal Dávid Szekfű Gyulának, 1915. március 5., április 6.

¹¹³ Uo. 1917. február 19. – 1920-as előadása: ANGYAL Dávid: Mohács. *Budapesti Szemle*, 1920. 181. köt. 517. szám. 29–39.

tette ki: „[...] rajtunk csak csodák segíthetnek. [...] Teszek, veszek, mindig azzal a tudattal, hogy senkinek, semminek. Sztoikusán kell a jövő elé néznünk. [...] 1918 és 1919 igen fekete évek lesznek a mi történetünkben.”¹¹⁴

Angyal Dávid jóslata sajnos beteljesedett: 1918 és 1919 az egész magyarságnak, így a magyar felsőoktatásnak is fekete évei lettek. Az egyetemek és főiskolák 1919 elején megkezdett, teljes körű átalakításának kísérlete, majd az 1919 őszi visszarendeződés a területileg már szétdarabolt, politikai, gazdasági és kulturális tekintetben is a csőd szélén álló, sokak által életképtelennek ítélt országban történt. Az 1919 ősztől újraépülő felsőoktatásnak – a hagyományos egyetemi modellt visszaállító pozitív intézkedései mellett – rendkívül negatív következménye volt a virulens antiszemitizmus megjelenése, amely nemsokára a numerus clausus-törvény elfogadásához vezetett.

Itt csak utalok rá, hogy a numerus clausus első javaslatát még a közműn közoktatásügyi népbiztossága dolgozta ki. 1919 júniusában határoztak arról, hogy a budapesti tudományegyetem orvosi karán erősen korlátozni kell a hallgatók létszámát.¹¹⁵ 1919. augusztus 22-én ugyancsak az orvoskar terjesztette föl a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a kvótarendszer tervezetét, ebben azonban a nemzetiségi és faji szempontok szerinti szelekció még nem szerepelt. Eszerint: 1. az évente felvehető hallgatók számát 400 főre csökkentik (az elcsatolt területekről jelentkezők viszont e kontingens fölött is beiratkozhatnak); 2. kari bizottság dönt arról, kik lehetnek hallgatók; 3. a szigorlatokat szabályszerű bizottság előtt lehet csak letenni; 4. a szegénysorsú hallgatók segítésére jóléti intézményeket szükséges létesíteni; 5. újabb nőhallgatókat csak betöltött 22. életévük után szabad fölvenni. A jogi kar már ekkor is szorgalmazta, „[...] hogy amint a viszonyok konszolidációja ezt lehetővé teszi, amint az ország határai megállapítást nyernek és a népességnek a magyar nemzeti társadalompolitika szempontjából fontossággal bíró eloszlását a statisztika megvilágíthatja, ez a kiválasztás a magyar nemzeti társadalompolitika szempontjainak figyelembevétel alapján megállapítandó arányosítás szerint történjék.” Kmety Károly, a közigazgatás és a közjog professzora viszont már ekkor kijelentette: „a felekezeti szempontot nem hangsúlyozná, mivel egy-egy fajnak tartja a kikeresztelkedett és ki nem keresztelkedett izraelitákat, és mivel maguk a cionista zsidók is nemzetiségnek tartják a zsidót”¹¹⁶

¹¹⁴ ELTE KK, Ms G 628. Angyal Dávid Szekfű Gyulának, 1918. szeptember 18. – Angyal pályájáról, 1919–1920-as szerepéről bővebben: UJVÁRY Gábor: „Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.” Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató. In: Szerk. CSÁSZTVAY Tünde–HALÁSZ Ferenc–UJVÁRY Gábor: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Budapest, Argumentum, 2009. 96–191., főleg 131–150.

¹¹⁵ GYÖRY, 1936. 751.

¹¹⁶ ELTE Lt. 7/a, 20. köt. 1919. szeptember 18-i (jogi kari) rendes ülés. – Vö. KOVÁCS M., 2012. 64–66.

Emellett a felsőoktatás szociális zártságának megőrzése, a kommün alatt az alsóbb társadalmi rétegek iránti – kétségtelenül rendkívül elhamarkodottan, sokszor átgondolatlanul és erőszakosan történt – nyitás határozott elutasítása is visszavetette a fejlődést: a társadalom döntő többségét kitevő paraszt- és munkásfiatalok nem, illetve csak nagyon alacsony számban juthattak be az egyetemekre vagy a főiskolákra. Minderről Földes Ferenc az 1930/31. tanévi statisztikák és az 1930. évi népszámlálás adatai alapján megdöbbentő adatokat közölt: „Reális képet akkor kapunk, ha az egyes rétegek főiskolásainak létszámát a megfelelő rétegek 18–23 éves korosztályához viszonyítjuk: Gazdasági tisztv. réteg minden 5-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Nagy- és középbirtokos réteg minden 6-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Kisbirtokos réteg minden 121-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Szegényparaszt réteg minden 1320-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. [...] Ipari és bányászati tisztviselők minden 18-ik 18–23 éves gyermeke főiskolás. Ipari és bányászati munkások minden 425-ik 18–23 éves gyermeke főiskolás.” A harmincas évek végén ugyan Hóman Bálint – más szociálpolitikai intézkedésekkel párhuzamosan – igyekezett ezen a lehangoló képen változtatni, ez azonban már elkésett, s a világháború kitörése miatt is kudarcra ítélt (pontosabban: csak kisebb sikereket eredményező) kezdeményezés maradt.¹¹⁷

Nem szabad azonban megfeledkeznünk azokról a pozitívumokról, amelyek az 1918 ősze utáni viharos időszak hatására – hozzáteszem: persze kényszerből – jellemezték a két világháború közötti, az 1918 előtti intézményrendszert szinte teljes egészében Magyarországra átmenekítő magyar felsőoktatást. Ezek közül az elsöre már 1927-ben felhívta a figyelmet az 1920-as évek magyar tudományszervezésében, egyetemi és főiskolai életének alakításában kulcsszerepet játszó Magyary Zoltán, amikor megállapította: „[...] mindannyian Nagy-Magyarország méreteihez voltunk szokva, s most a harmadára csonkított ország keretei közé szorítva, viszonyaink sokkal egységesebbek és sokkal áttekinthetőbbek. [...] Ami tehát csapás az egyik irányban, hasznos a másikban. Megcsonkított országunkat intenzív tudományos munkára megszervezhetjük s az így elért eredmények egyrészt nemzetközi tekintélyünk eme-

¹¹⁷ FÖLDES Ferenc: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest, Cserépfalvy, 1941. 40–58., az idézetek: 43. és 49. – A történeti távlatból adott elemzések jórészt Földeshez hasonló következtetésekre jutnak: ANDORKA Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. *Statisztikai Szemle*, 1979. 176–198. – HAJDU Tibor: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. LACKÓ Miklós. Budapest, Kossuth, 1984. 47–98. – Hóman törekvéseiről: UJVÁRY Gábor: Az egyetemi ifjúság útkeresése az 1930-as években és 1940 körül. *Gerundium*, 2018/2. 97–116., főleg 113–114.

lésében a legfontosabb tényezők közé tartoznak, másrészt meg fogják tartani értéküket határaink újabb kitágulásakor is.”¹¹⁸

Másodsorban a már a 19–20. század fordulóján gyakran hangoztatott kultúr-fölény-elmélet megerősödése is e változásoknak volt köszönhető. Ez a magyarok Kárpát-medencén belüli, más anyanyelvűeknél – a németeket kivéve – kedvezőbb kulturális mutatóira alapozva érvelt amellett, hogy a nemzetközi versenyben azok az államok állják meg a leginkább a helyüket, amelyek a szakpolitikák közül a kultúrpolitika elsőségével szolgálják a kultúra és a tudomány tudatos fejlesztését.¹¹⁹ Azt viszont sokszor elhallgatták, hogy a kedvező mutatókhoz a magyar anyanyelvű zsidóság is – amelynek a többi felekezettel szemben volt „kultúrfölénye” – nagyban hozzájárult. Az is hátulütője volt ennek a félig-meddig ma is érvényes elképzelésnek, hogy részben éppen a „kultúrfölény” miatt voltak a magyarok a szomszédos nemzetek körében ellenszenvesek, mint ahogy a zsidókat is sokan hasonló okokból nem kedvelik, mindmáig.

A „kultúrfölény-gondolatból” adódott a kultúrpolitika Horthy-korszakbeli prioritása, ennek megfelelően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének gyors emelkedése, azon belül az 1920-as évek első felében a felsőoktatás kiemelt támogatása. A felsőoktatás tanári személyzetének létszáma és a diplomások lakosság belüli aránya is növekedett.¹²⁰

Ugyancsak a „kultúrfölény” fenntartásának érdekében vált rendkívül fontossá az elitképzés, amely a népoktatás gyors fejlesztése mellett Klebelsberg kultúrpolitikájának alappillérvé vált.¹²¹

Végül szintén az 1918-at követő esztendőkből, a menekült egyetemek és főiskolák vidéki elhelyezésének és Klebelsberg „kulturális geográfiának” nevezett elképzeléseinek következményeként a kulturális decentralizáció folyamata is megindult. A Budapest vízfűtésének enyhítését célzó szándék amiatt is felettébb indokolt volt, mivel a trianoni békeszerződés következtében Magyarország hat teljes körű regionális központjából ötöt (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a négy hiányos funkciójából egyet (Nagyvárad) elveszített. Az előbbi kategóriából Debrecen,

¹¹⁸ MAGYARY, 1927. 16.

¹¹⁹ UJVÁRY GÁBOR: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest, Kronosz, 2014. főleg 160–171.

¹²⁰ A költségvetési adatokról: MAGYARY, 1927. 8–10., 13–14., 47. és 56. – Az 1930-as évek eleji változásokról: LADÁNYI ANDOR (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest, Argumentum, 2002. 9–20. (A kötet más vonatkozásban is komoly forrásbázisra alapozva dolgozza fel ennek az időszaknak a felsőoktatás-történetét.)

¹²¹ UJVÁRY GÁBOR: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. köt. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*. Budapest, Ráció, 2013. és 2017.

az utóbbiból pedig Szeged, Pécs és Győr maradt meg – Győr kivételével éppen az egyetemi városok, amelyeket Klebelsberg kultúrtartományi központoknak, a magas kultúra terjesztőinek szánt.¹²²

Összegzés

A magyar felsőoktatásban bekövetkezett, szokatlanul gyors és heves változások nem elsősorban Trianonnak, sokkal inkább az 1900-as évek eleji ideológiai csatározásoknak, az első világháborúnak, az őszirózsás forradalomnak és a Tanácsköztársaságnak, valamint a történelmi államkeretek 1918–1919-es felbomlásának a következményei voltak.

Az átalakulás a „hagyományos” és a „progresszív” diákszervezetek küzdelmével kezdődött, a hallgatólétszám I. világháború alatti csökkenésével, illetve 1918 körüli rohamos emelkedésével, 1918 végén és 1919 elején a budapesti tudományegyetem professzori gárdája részbeni kicserélésének szándékával, majd az univerzitás autonómiájának felfüggesztésével, a Tanácsköztársaság alatti teljes központosítással és ideológiai szemléletű átalakítással, végül az 1919 őszi visszarendeződéssel folytatódott.

1918–1919-ben, a többszöri hatalomváltással egy időben a magyar állam mindinkább összezsugorodott, a megszállt területek hovatartozását azonban csak a trianoni szerződés szentesítette. Az ott lévő magyar felsőoktatási intézmények tanári karának és hallgatóságának döntő többsége azonban még a békediktátum aláírása előtt, 1918 végétől 1919 őszéig Magyarországra menekült.

Emiatt Trianon után az utódállamokban megszűnt a magyar tannyelvű felsőoktatás: a pozsonyi egyetem jogi kara ugyan 1921-ig, az erdélyi felekezeti közti egyetem pedig szintén az 1920/21. tanév végéig még működhetett,¹²³ ám ezután csak az igen alacsony hallgatószámú egyházi főiskolák egy része folytathatta a magyar nyelvű oktatást. Másrészt viszont tulajdonképpen a teljes, 1918 előtti felsőoktatási rendszer továbbélt az 1920 utáni, harmad akkora csonkaországban.

Mindez javára vált az új magyar államnak, hiszen értelmiségének aránya – már csak amiatt is, mivel a menekültek körében erősen felülreprezentált volt ez a réteg – megnövekedett. Ugyanakkor óriási gondokat okozott, hiszen egy életképtelennek tartott, gazdaságilag csődhelyzetben lévő országnak kellett ellátnia az állami alkalmazottak felszaporodott tömegét. Az utódállamok magyarsága pedig elveszítette

¹²² SZABÓ Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom*, 2011/2. 223–236.

¹²³ ERDÉSZ Ádám: A kolozsvári felekezeti közti magyar egyetem 1920–1921. *Történelmi Szemle*, 1998. 257–276.

szellemi vezetőinek jó részét, ami komoly problémákat gerjesztett – ezek hatása még napjainkban is érezhető.

Trianon után az említett nehézségekre adott torz reakcióként fogadták el a numerus clausus-törvényt, ám ezután a kultúrpolitika elsőségét hirdető, a felsőoktatást és az elitképzést kulcsfontosságúnak tartó pozitív válaszok is megszülettek, amelyek Klebelsberg Kuno mások által is inspirált, korszerű tudománypolitikai elképzeléseiben részben meg is valósultak.

Végül pedig: a tanulmány elején jelzett folyamatosság abban is megnyilvánult, hogy a kommün alatti felsőoktatás-politika meghatározó személyiségei, Lukács György és Fogarasi Béla – akárcsak a *Vörös Ujság* akkori munkatársa, a Rákosi-korszak „kultúrpapája”, Révai József – az 1945 utáni időszakban is kiemelkedő szerepet játszottak és komoly befolyással bírtak a szovjetizált, ismét diktatórikus államformában működő magyar tudománypolitikában.